

ШЫН

№ 142
(17786)

2009 чылдың
декабрь 3,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Нийтлел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Кыштаглаашкын

КЫШТЫ ХҮР АЖАРЫ-БИЛЕ

Бо үеде республиканың мал-чиннары кыштаглаашкынны эгелээн болгаш мал тудар кажаа-хорааларын септеп-селип, оларның капитал септелгезин хынамчалыг чоруткан бооп турар. Республикада көдээ ажил-агыйжы бүдүрүлгелерде мыйыстыг бода малды тудар 6 сүт-бараан фермазы бар, бода мал тудар 447 кажааны белеткээн, 18 кажааже саар инектерни көжүргөн. Шээр малды тудар 1184 кажаа, 371 хой кажаа, 268 чылгы кажаа, 18 хаван кажаа, ивилер тудар 6 турлаг, теве тудар 6 кажаа кышка белен.

Мыйыстыг бода мал азыраар 213 кажааны, 106 инек кажаа, шээр мал тудар 249, чаа төрүттүнгөн бызаалар азыраар 126, 150 хаван, 275 айт кажаа арат-тараачын болгаш көдээ ажил-агыйжы бүдүрүлгө кооперативтери ыяк белеткеп алганнар. Республиканың янзы-бүрү ажил-агыйжыларында малды сугбиле хандыраар 262 кудуктун 19-зу ажилчын байдалда. 205 суг кудар доскаар, 21 суг сөөртүр машиналарның 11 машина бүдүн-бүрүн. Кышка канчаар белеткененин дугайында Барыын-Хемчик, Кызыл, Тою, Улуг-Хем болгаш Эрзин кожууннары ам-даа мынчага чедир тодаргай медээни Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызынга бербээн.

2009 чылдың ноябрь айның байдалы-биле алырга, республиканың бүгү хевирлеринин ажил-агыйларында 152170 баш мыйыстыг бода мал, оон иштинде 56182 баш инек, 1201315 баш шээр мал, төрүүр хойларның саны 547427, 40398 баш хаван, 6418 төрүүр хаван, 38358 баш чылгы, 2180 баш иви, 163 теве бар бооп турар. Ынчангаш бо хүннерде бүгү малды таарымчалыг байдалга азырап карактаары, бар малдың санын кызырбазы, баш удур санаашкын-биле алыр чаш төлдү ончаменди камгалап алыры болгаш

оларның күш-деңгелин чидирбези-биле элбекшилдиг чөмгөрери, малдың продуктулуг чоруун көвүдедири — эң кол сорулга болуп артышаан хевээр.

2009 чылда республикада ниитизи-биле 130111 гектар шөлдөн 140892 тонна сиген-ширбишти ажил-агыйлар кескен болгаш 1050 тонна меде сигенни белеткээн бооп турар. Эң хөй сигенни Каа-Хем кожуун белеткеп алган. Ук кожуун 19490 гектар шөлдөн 14050 тоннаны кезип шыгжаан. Ийи дугаар черде Чөөн-Хемчик кожуун. Оон белеткеп алганы сигени 13844 тонна. Сүт-Хөл кожуун 12866 тоннаны кезип алган. Бүдүн республикада ортумаа-биле кожуун бүрүзү бодунун мурнунда салган сиген белеткээр планын 100-107 хуу күүсеткенин ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының специалистери дыңнаткан.

2009 чылдың чазынындан эгелеп, ажилдап эгелээн күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези болур «Кызыл» куш фабрикасында ам бо хүннерде 72254 баш дагаа бар. Ноябрь 20-ниң хүнүнден эгелеп,

элээн улуг хемчээлдиг куш эддин бүдүрүлгө белеткеп эгелээн. Куш азыраар корпустарның байдалы эки, оларның иштинде агаарның температуразы өйүндө, дагаалар өзүлдөгө таарымчалыг байдалда доругуп, мандып турар. Фабрикада кушка холумак чөмни база доктаамал берип турар. Оон тургузуунда тараа культуралары, соядан кылган шрот, хендир үзү, балык үзү, эъттен кылган далган, горох, чарба, минералдыг база витаминниг эм-таңны холуп каан бооп турар.

Узун кышты ниити мал хүрменди эртип алырынга тускай эртемниг мал эмчилери малдың кеш болгаш ижин аарыгларынга удур доктаамал зооветеринарлыг хемчеглерни өй-шаанда ап, элээн шыңгыы негелделер-биле ажилдап турар. Чоокта чаа Тыва Республиканың мал аарыгларын хайгаараар албанның ажилдакчылары Каа-Хем, Танды болгаш Би-Хем кожууннарда ажилдап турар сүт-бараан фермаларынче ажилчын үнүүшкүннерни кылганнар.

Карим МОНГУШ.

СУБСИДИЯЛАРНЫН ДЕННЕЛИН ХЕВЭЭР АРТТЫРГАН

2002-2010 чылдарда федералдыг тускай сорулгалыг «Чуртталга оран-савазы» программаның иштинче кирип турар «Аныяк өг-бүлелерни чуртталга оран-савазы-биле хандыраары» программаны боттандыраарыга 2009 чылда көрдүнгөн акшаны федералдыг казак 5,5 катап кызырган. Ынчалза-даа Тываның Чазаа бо айтырыглар талазы-биле көрдүнгөн 10 миллион рубльди кызырбайн, хевээр арттыраар деп шийтпирни хүлээп алган.

Республиканың Тудуг болгаш коммунал-ажыл-агый яамызының дыңнатканы-биле, тускай сорулгалыг федералдыг программаның

акшаландырышышкынын кызырганы регионнарда бодунун бюджетинден көрдүнгөни акша-хөреңгини кызырар эргени берип турар. Ынчалза-даа Тываның Чазаа үстүндө шийтпирни хүлээп алгаш, «2003-2010 чылдарда Тыва Республикада аныяк өг-бүлелерни чуртталга оран-савазы-биле хандыраары» программаның киржикчилери болур 35 өг-бүлелерге 2009 чылда бажың тудуп азы садып алыр арганы арттырганы ол. Бо программада ниитизи-биле 874 кижиге киржип турар.

«Тыва-Онлайн» медээлер агентилели.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

❖ Бөгүн, декабрь 3-те, Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Владимир Владимирович Путин чоннуң айтырыгларынга харыыны бээр.

Москваны-биле 12.00 шакта «Россия» телеканалдан көрүп болур силер.

❖ Россияга чаа үнүп келир 2010 чылдың бирги он хонуун дыштаныр хүннер кылдыр чарлаан. Ынчап келирге, январь 1-ден 10-га чедир дыштаныр, чаа чылдың бир дугаар ажил хүнү январь 11-ден эгелээр.

Чагыдылга-2010 (I)

Келир 2010 чылда «Шын» солунуң болур дизиңерзе, чагыдылганы бо хүннерде кылып алыңар. Ам каш-ла хонгаш, декабрь 10-да, келир чылдың чартык чылының чагыдылгазы доостур.

2010 чылдың январь 1-ден эгелеп «Шын» солунуң болурунче далажыңар.

Тыва чоннуң хойлап алгаш, номчуп чораан хоочун солуну «Шын» 2010 чылда 85 харлаар.

"ШЫН" — ЧОННУН СОЛУНУ

2010 чылдың бирги чартык чылында оон чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар.

Чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 408,54 рубль.

Оон 180 рубли — редакцияга, 228,54 рубль почта эргелелинге баар азы чагыдылга акшазының 65 хууун почта ап турар, а редакцияга чүгле 35 хуу артып каар.

Пенсионерлерге, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге — 362,82 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга — 468,54 рубль.

«ШЫН» — БҮДҮН ТЫВАНЫН АРНЫ-ДЫР

Школаны дооскаш, ажилдап эгелээш, «Шын» солунче материалдар бижиңер эгелээн мен. Чоорту чогаалдар, макталгалыг материалдар, фельетоннар... дээш, чүнү биживээн дээр. Бүдүн Тываның чону-биле мени таныштырган солуну деп санап чоруур мен.

Эки, дээштиг материалдар бижевээш мактадып-даа, шүгүмчүлөлдиг чүүл бижевээш, улуска сөглөдип, чалчыдып, ынакшыл темазынга бижевээш, хүннедип ойлаттыраарында-даа чедип турдум.

Өвүрге ажилдап чорааш, «Кадайлыг кижиге чүгө ынакшыл болбазыл, ынакшынар» деп угаадыг бижиirimге, бүдүн суурнун, харын өске кожууннарның-даа ашактыг кадайлары «ашактар дедир ыткан Мадон деп кижиге бо» дээн соонда, бажым дүгүн чуларынга чедип турду. А ашак чок кадай кыстарның амыраарын канчаар...

Солунувус оран-делегейде, Россияда, чуртта чүү болуп турарын, бо берге үеде Тывада кандыг-

кандыг чаартылгалар, ажил-иш, хай-халап болуп турарын хүн бүрүде бижиңер, таныштырып турар баштайгы медээчи-дир. «Шын» Тыва Арат Республика турда тургустунгаш, Тыва область, Тыва АССР, Тыва Республика кылдыр күрүне тургузуу каш-каш катап өскерлип турда-даа, бодунун туружун салбайн, орук айтып, углап-баштап келди.

«Шын» солун чүгле казак-чагырганың солуну эвес, бүгү тыва чоннуң солуну-дур. Бо солун барда, Тыва Чазак, Тыва чурту, тыва чон бар деп билир ужуруг бис. Ол Тывада үнүп турар бүгү солуннарның хоочуну, «кырган-ачазы»-дыр дээр мен.

Ынчангаш 85 харлаар «Шын» солундан өөрениңер, чагыдып алыңар, номчуңар, ол — бүдүн Тываның арны-дыр. «Шын» солун узун назылазынам.

Мадон МОНГУШ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.

Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыдының дугайында

Тыва Республиканың
Чазааның Даргазының
Чарлыгы

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «ж» пунктузунга дууштур Сергей Владимирович Плаховту Тыва Республиканың юстиция херектеринин талазы-биле сайыдынга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелээш күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРАОЛ.

Кызыл хоорай,
2009 чылдың ноябрь 23,
№260

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кыйгырыг

Хүндүлүг хоорай округтарын-дан болгаш партияжи данзылар-биле сонгуттурган Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттары! Доктаамал үндэзин-биле ажылдап турар болгаш бөгүн силер шупту кызылчылар-дыр силер, ынчангаш найысылал хоорай-ывыстын, оон оруктарынын, коммуналдыг болгаш социал инфраструктуразынын, архитектурлуг омур-хевиринин салым-чолу силерни дүвүредир ужурлуг.

2008 чылдың чайынында Кызылдың чаа мэриязы ажылдап эгелеп тургаш ажылывыстын кол угланышыкыны – хоорайның социал-экономикагын айтырыгларын шиитпирлээри деп медеглээн. Ол дээрже бюджеттин шын балансызын чорудары, бодунун орулгаларын улгаттырары, социал хүлээлгелерни күүседир, инвестицияларже идепкейни угландырары, өске-даа ажыл-агыйжы айтырыгларны шиитпирлээри-дир. Ынчалза-даа мен бөгүн Тываның парламентарийин ажылынын талазы-биле айтырыгның дугайында бодамдарым чугаалаар ужурга таварыштым.

Сорулгаларны чедип алырынын чугула байдалдары дээрже-ле, Кызыл хоорайның төлээлекчи болгаш күүсекчи органның чыгыс демниг күженишкени, хүн бүрүдө республиканың Чазаа-биле чогаадыкчы кады ажылдажылгазы, хоорайның инвестициялыг чарыгдалдарын республика бюджетинден эмгелеп акшаландырары-дыр. Дыка хей төлөвилелдер тус черлерин, республиканың болгаш федерацияның бюджеттеринден эмгелеп акшаландырарын негеп турар. Бүгү күштерни болгаш акшаландырышыкынын ынчаар каттыштырбаан болзувусса, 2008-2009 чылдарда хоорайның сайзыралынче инвестицияларны ол хире көвүдөдип, чуртталга оран-савазынын септелгезин каш-каш катап улгаттырып, Кочетов, Ленин кудумчуларны үенин негелдезинге дүүштүр чаартып, светофорларны немей

салып, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионну бүрүнү-биле эде кылып, кудумчуларже немей 30 ажыг хей олуттуг автобустарны үндүрүп, хоорай иштин аштап-арыглар болгаш ажаар тускай техниканы чаартып, чурттакчыларга өске-даа таарымчалыг ажылдарны кылып шыдавас турган ийик бис. Бир эвес бот-боттарывысты билчип деткишпээн болзувусса, чурттакчыларның ам демдеглеп турары бо сайзыралдарның дыка хейүн чедип ап шыдавас турган бис.

2010 чылдың республика бюджетин бир дугаар номчулгада хүлээп алырындан ойталааныңарның дугайында Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарынын илереткени дүвүрелин деткип тур мен. Силерниң хоорайда коллегаларыңар хоорайның келир чылда бюджетинин төлөвилелин бирги номчулгада хүлээп алганын билир силер. Ам аңгы-аңгы статьялар талазы-биле чарыгдалдарны чугалажып эгелей бердвис, дыка хей айтырыгларның талазы-биле чогулгалыг шиитпирлерни кады чугалажылгалар түңнелинде чедип ап тур бис.

Чарыгдалдарның хей кезин хоорай боду акшаландырар. Муниципалдыг деңгелче шилчткени күрүнэ эргелеринин акшаландырышыкынын депутаттар үзе кезебээр деп менде кандыг-даа коргуушкун чок. Ынчалза-даа бюджеттин инвестициялыг кезээнин салым-чолу мени улуу-биле дүвүредип тур. Келир чылын, экономикагын кризистин багай салдары Россия Федерациязынын девискээринде билдинип турза-даа, Кызыл хоорайга чамдык улуг төлөвилелдерни боттандырары планнаттыг. Ол дээрже, 40 чуртталга бажыңнарының капитал септээшкенин чорудары, Кочетов болгаш өске-даа кудумчуларны чедир азы эде кылыры, беш-алды чаа светофорларны тургузары, херээженнер аарыгларының консультациязынын бол-

гаш бичии уругларга диш эмнелгезинин оран-савазын чамдык муниципалдыг бажыңнары эде кылып тургаш чаартыры, №8 школы тудары, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге мемориал-тураскаалды тургузары. Бо төлөвилелдер республика бюджетинден немей акшаландырышыкын чокта боттанмас. Аңгы-аңгы конкурстарга болгаш федералдыг программаларга киржири болдунмас болгаш федералдыг бюджеттен акшаландырышыкынын чедип алыры бүтпес.

Ажыл-агыйдан ырак кижилер чамдык объектилерни кири бижип азы үндүр шыып тургаш инвестициялыг программаларны беленилсе солуп болур деп бодаар. А силер дээрже бир дугаар чыл ажылдап турар эвес, улуг профессионалдар-дыр силер, ынчангаш федералдыг хоойлу-дүрүмнүн негелделери кайы хире нарын болгаш бергезин билир силер. Бюджет акшазы-биле тудуг ажылдарын, эде кылышыкынын азы харын-даа септелгени безин чорударда айыттыг хуусаа иштинде конкурс садыглажышыкынын эрттирер, төлөвилекчилер-биле, хүлээникчилер-биле база аңгы-аңгы хынаар болгаш чөпшээрелде чорудар организациялар-биле дугуржулганы кылыр. Бюджеттин хүлээп алышыкынын чаңгыс хүн-даа саададырга, хоорайның чурттакчыларына көрдүнгөн инвестиция төлөвилелдеринин боттанышыкынынга бергелер туруп кээр.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарына каттышышаан, Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазынын кижигунеринге бюджет чорудулгазын үрөвейн, эң кыска үе иштинде республиканың кол акша-хөрөңги документизин өөренип эгелээрин диледим. Ол дээш Кызылдың бүгү чурттакчылары силерге өөрүп четтиргенин илередирлер.

Кызыл хоорайның мэри Владислав ХОВАЛЫГ.

Аныяктар чылынга

БАШТАЙГЫ ДЕЛГЕЛГЕ

Тываның Чурукчулар бажыңына Россияда 2009 – Аныяктар чылынга болгаш Тывада 2009 – Игил чылынга тураскааткан аныяктарның бирги республика чергелиг уран чүүл делгелгези ажыттыг. Аңаа 18-тен 35 хар иштинде 29 аныяктар киржи, боттарының ажылдарын делгээн. Ниитизи-биле алырга, Бай-Тайга, Эрзин, Улуг-Хем кожууннарда болгаш Кызыл хоорайдан аңгы-аңгы жанрларда илереттинген ажылдарны чыылганнар магадап көргөн. Оларның аразында чурраан чуруктар, хол-биле кылган ус-шевер ажылдар, чонар-даштан чазаан чүүлдер, янзы-бүрү каасталгалар бар. Эң улуг сонугалды хөгжүм херекселдери болдурган. Үш авторнун – А.К. Тамдын, А.Б. Монгуш, М.Б. Дамдын оларның 20 ажыг янзы-бүрү хөгжүм херек-

селдери делгеттинген. Оон аңгыда Олимпиада Шөмбүлдүн солун ажылдарын көрүкчүлөр дораан эскерип, эки үнелелди берген. Ол чуруур-даа, чазаар-даа салым-чаянныг.

Делгелгеге киришкен студентилерге болгаш аныяктарга ТР-нің культура болгаш туризм сайыды В.О. Донгак, Тываның Чурукчулар эвилелинин харысалгалыг секретары А.В. Кудоярова болгаш өске-даа ат-сураглыг чурукчулар байыр чедирип, оларның ажылдарына үнелелди бербишаан, моон соңгаар-даа чедишкенин күзээн. Декабрь 18-те делгелгениң түңнелин үндүрер болгаш тиелекчилерни шаңнаар.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ делгелгеден тырттырган чуруктары.

Ажыл-агыйжы медээлер

Байдалды көрүп тургаш...

2009 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол кожууннарның удуртукчулары-биле селектор хуралын эрттиргеш, «бир эвес аарыгның ийги чалгыы катап келбейн, кожуун девискээрин чайлап эрте берген болза, байдалды көрүп тургаш, школаларның өөредилгезин эгелээрин шиитпирлээр – деп саналдаан, бир айтырыгны шиитпирлеп тургаш, өске айтырыгның тыттып кээрин болдурбас болза эки».

Селектор хуралга чогуур органның илеткээни болза Тес-Хем, Эрзин болгаш Би-Хем кожууннарның девискээрлеринде грипп болгаш тыныш органның халдавырлыг аарыглары чавырлып турар. Ийи неделя бурунгаар бо кожууннарда грипптен аарааннарның саны чогуур көрдүнгөн деңгелден 4 катап улуг турган, ам өөредилге черлеринге каран-

тинни чарлап, чон ортузунга культура-массалыг база спортчу хем-чеглерни кызырып, албан черлеринге арынга тускай маска кедерин чурумчутканын түңнелинде, аарыгның халдашыкынын чавырлыдырар арга тургустунган.

Республиканың бүгү школаларының он биргиклассчыларына консультацияларны эрттирерин үргүлчүлээр дугайында айтышыкынын өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказынын сайыды Петр Морозов берген.

Эрзин кожуунун удуртулгазы школаларга өөредилгени декабрь 2-ден эгелээрин шиитпирлээн. Дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге өөредилге база эгелээр.

Ынчалза-даа республиканың 19 муниципалдыг тургузулгаларының 16-зында аарыгның деңгели бедик хевээр.

Межегейиниң хөмүр-дажы дээш...

Россияның Чазааның Чер байлактарын ажылгаар талазы-биле агентилели Тываның Межегейиниң хөмүр-даш уургайынын девискээрин шинчилээр болгаш хөмүрнү казып тывар эрге дээш конкурсту чарлаан. Чагылгарны хүлээп алыры 2009 чылдың декабрь 21-де доостурун агентилелдин албан-езузу-биле кылган дыңнадышыкында айыткан. Чарлаттыг эге өртээ – 396 млн. рубль.

Межегейиниң хөмүр-даш уургайы дээш 2008 чылда база конкурсту чарлаан турган. Ынчан Москвага болган аукционга Роман Абрамовичиниң Evraz Group компаниязы 16 млрд. 940 млн. рубль-биле ол черни садып алгаш, өске 7 кордакчыларны тирилээн. Ол дээрже Россияга туруп көрбээн аар өртөктүг аукцион болган.

Ынчалза-даа улуг кризистин

хайындан бо чылдың январьда компания садып алган черинден ойталаан.

Ам чарлаттыг конкурска кордакчыларның акшазынын хейүн эвес, кым эң-не сайзыраңгай мурнакчы программаны көргүзеринче кол сагыш салдынар деп, агентилел дыңнадып турар. Ол дээрже программаның эртем-техниктиг ажыдышыкына даянган, чер байлактарын долузу-биле шингээди алыры, Тываның социал-экономикагын сайзыралына кириер үлүүнү хемчээли, шингээди алыр хуусааларының кысказы, бойдус хүрээлиниң камгалалынын шынарынын бедии, баштайгы кириер төлөвириниң хемчээли, Россия Федерациязынын айыл чок чорунун негелделеринин күүселдизи.

Түңнел конкурс 2010 чылдың март 2-де Москвага болур.

Чуртталга-коммунал төлөвири улгаткан

Тыва Республиканың Чазаа муниципалдыг тургузулгаларга 2010 чылда чуртталга-коммунал ажыл-агыйының дуза чедирилгезинин болгаш капитал септелге кылырынын төлөвирлерин тургускан. 2009 чылга бодаарга, ол саннар ортумаа-биле 16 хуу улгаткан. Эң аар өртөк Чеди-Хөл кожуунда – 88,27 рубль, а эң чинги – чогулгалыг байдалдыг чуртталга оран-савазы чок болганыдан Мөңгүн-Тайгада – 30,74 рубль.

Тыва Республиканың Чуртталга-коммунал ажыл-агый талазы-биле агентилелдин дыңнатканы-биле, бо сан-түн чыл санында-ла инфляцияның деңгелин база чоннуң чуртталга-коммунал төлөвирлерин көрдүнгөн тарифтерге хамаарыштыр кайы

хире төлөп турарын барымдаалап санаттынар болгаш республика бюджетинин муниципалдыг тургузулгаларның бюджеттери-биле хамаарылгазын көргүзүп турар. Бо саннарны көрүп тургаш, республиканың бюджетинден муниципалдыг тургузулгаларның социал-экономикагын байдалдарын экижидери-биле акшаландырышыкынын чорудар.

Үстүнде айыттыг өртөктер 2010 чылда Россия Федерациязынын Чазааның регионнарга хамаарыштыр айтып кааны төлөвирлерден бичии дээрзин айтыры чугула: чуртталга-коммунал дузалары дээш Россияның тургускан өртээ 100,3 рубль, а капитал септелге дээш – 3,9 рубль.

Тываны газ-биле хандыраар

Тыва Республиканың Чазак Бажыңына «Газпром» ААН-ның директорунун оралакчызы Юрий Ярыгинниң киржилгези-биле хурал эртен. Ол болза 2006 чылда Тываның Чазаа биле Газпромнун аразында ат салганы республиканы газ-биле хандыраарынын дугайында дугуржулганын боттанышыкынын эгези болган.

Юрий Ярыгинниң чугаалааны-биле, Россияда чүгле Хакасия биле Тыва Газпромнун картасында чок. Оон бир чылдагааны, Тыва географтыг туружунун аайы-биле кончуг берге черлерге хамааржыр. Ынчангаш Газпромнун менеджерлеринин болгаш специалистеринин ам Тывада чедип келгениниң сорулгазы – билеткел ажылдарын чорудары. Үлетпүрге, энергетикага, чоннуң амыдыралына бойдустан үнгөн газды бүгү-ле экономикагын негелделерге дүүштүр канчаар ажылгаарынын дугайында

санаашкыннарны кылыры негетинип турар.

Россиядан Кыдатче чорудар деп планнаттынып турар хоор-задан Тывага газды адырландырып кожары болдунмас. Айтырыг болза чүгле республиканың иштинге газды мөөнээр болгаш өскээр тарадыр станцияларны тударынын дугайында чоруп турар.

Тывага газ кириеринин чингине схема-планы 2010 чылдың март айга чедир кылдыг турарын Ю.Ярыгин демдеглээн. Ону боттандыраары-биле Тываның Чазаа ноябрь 30-ден декабрь 4-ке чедир бүгү яамаларынын болгаш албан черлеринин удуртукчуларынын дорт киржилгези-биле хуралдарны эрттирип, Газпромнун ажылдакчыларына херек документиленни болгаш сан-чугаайларны чыып бээрин шиитпирлээн.

«Тыва-Онлайн» медээлер агентилели.

Политиктиг партияда

ПАРТИЯНЫҢ АЛГАН ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ —
БОТТАНЫШКЫНДА

Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиясының Тывада регион салбырының политиктиг чөвүлелиниң калбак хуралы Буян-Бадыргы аттыг аалчылар бажыңының хуралдаар залына ноябрь 27-де болуп эрткен.

«Чаңгыс демниг Россия» партиясының XI съездизиниң ажылының кол-кол түннелдериниң, РФ-тиң Президентизи Д.А.Медведевтиң болгаш партияның даргазы, РФ-тиң Чазаның Даргазы В.В.Путинниң съездиге чугааларында сорулгалар, айтышкыннар дугайында илеткелди партияның Дээди чөвүлелиниң кежигүнү Шолбан Кара-оол хуралга кылган.

Россияның эрге-чагырга партиясы — «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның XI съездизиниң болуп эрткени чурттуң амыдыралында улуг болушун болган. Чурттуң Президентизи Дмитрий Медведев съездизиниң ажылына кирип, чүве чугаалааш, эрге-чагырга партиясының ниитилелде ажыл-чорудулгазының үрө-түннелдинге, ооң ат-алдарының бединге, партияның хүрээленинде чуртта билдингир сураглыг кижилер хаара туттунганына улуг үнелелди бергени, партия бодунга алган харыс-салга-хүлээлгезин амыдыралда чедишкенин боттандырып турарына өөрүп четтиргенин илереткени онзагай чүүл болганын Шолбан Кара-оол сеткил ханышкын-биле демдеглээн.

Дмитрий Анатольевич чугаазына «Россия, бурунгаар!» деп чүүлүнге үндезилеп тургускан Айыткалында тодараткан сорулгаларының, партияның боттандыраар

ажыл-херектериниң, чурттуң инновацияга болгаш чаа технологияга үндезилеттинген «угаанның» экономиказын чаартып хөгжүдериниң айтырыгларына доктааган. Кризистин берге үезинде партия чурттуң экономиказына болгаш социал адырына турум байдалды камгалап арттыраары-биле бүгү күштү мөөңөп, сырый каттыштырып, чаңгыс

эп-сеткилди быжыглап, камгалап шыдаан, ооң ачызында чурт бергелерни ажып эртер аргалыг болган. Ооң чижээне Шолбан Кара-оол Тываны кириген. 2008 чылда республика бюджетти федералдыг бюджеттен 1 млрд. 400 млн. рубльди алган. Ол Тываның ажыл-агыйын хөгжүдеринге улуг рольду ойнаан. Ынчангаш республика Россияның экономиказы турум хөгжүп орар 14 регионун санынга кирген. Тыва Республика экономиказын чаартыр хемчеглерни ап эгелзэн. Амгы үениң чаа технологиязы-биле дериттинген көдээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадыр биче бүдүрүлгелерин Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожуннарга тудар хемчеглерни ап турар. Чаа даштыкы технология-биле дериттинген «Чылыдылга комбинаты» бо чылдың декабрь айда ажылгалап кирер. Кызылдың күш фабрикасы сайзыраңгай герман технология-биле дериттинген, ол эки шынарлыг продукцияны бүдүрүп турар.

Партияның даргазы, РФ-тиң Чазаның Даргазы Владимир Путин «Чаңгыс демниг Россия» партиясы кайгамчыктыг улуг чурттуң экономиказын, социал адырын хөгжүдер, чоннуң амыдыралының шынарын бедидер сорулгалары боттандыраар харыс-салганы бодунга алгаш, ону күүседир тодаргай хемчеглерни ап турарың съездиге чу-

гаалаанын чыылганнарга партияның Дээди чөвүлелиниң кежигүнү таныштырган. Партияның кылган ажылының чижээ база бистин республикадан ол кириген. «Чаңгыс демниг Россия» партиясының удуртулгазының сагыш салышкынының ачызында ажыл чок кижилерни ажылга тургузар хемчеглерни боттандыраарына 30 млн. рубльди алып тургаш, 143 млн. рубльди, Кызыл хоорайны оруктарын септээринге болгаш эде тудуп кылырынга 4 млн. рубльди орнунга 80 млн. рубльди алган. Ол ышкыш көдээ ажыл-агыйны, автотранспортту, чуртталга тудуун хөгжүдер доктаамал деткимчени ап турар. Чоннуң социал камгалалын күштелдирер хемчеглерже партия кол кичизгейни салган. Пенсия, пособиениң хемчээли доктаамал өзүп турар. 2010 чылда пенсия 46 хуу өзерин көрдүнүп турар. Кылдырган ажылдар-биле чергелештир республиканың экономиказын, социал адырын чаартыр талазы-биле моон соңгаар кандыг хемчеглерни боттандыраарының айтырыгына Шолбан Валерьевич доктааган.

XI съезд партияның чаа идеологиязын ажылдап кылган, ол идеологияны российжи консерватизм деп адаар. Ол болза, чурттуң политиктиг тургузуунга, экономиктиг, социал хөгжүлдезинге чаа чүүлдерни көвүдедири болгаш ниитилел амыдыралында эрги эки чүүлдерни камгалап арттыраары, кижилерниң амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидери дээн утканы илереткен ханы билишкени болур. Партияның чаа идеологиязы Россияның бодунуң төөгүзүңге, культуразыңа, сагыш-сеткил идеязыңа үндезилеттинген чоннуң чедишкенин камгалап арттыраары болгаш чуртка чаа чүүлдерни көвүдедири хөгжүдери болурун айтып турар. Российжи консерватизмниң кол үндезини «Камгалап арттыраары болгаш көвүдедири» болурун

илеткелчи айтыкан. Чаа идеология эрге-чагырга партиясының, ооң салбырларының харыс-салгазын, дайынчы арга-шинээн улам бедидерин негеп турар.

Партияның Уставына чаа өскерилгелерни кириген. Политиктиг чугаалажышкыннарга, маргылдааларга, санал-оналдар солчушкуннарына (дебаттарга) болгаш кандыг-даа албан-дужаалдарга кадрларның кандидатураларын депшидеринге партия киржирин Уставта киригенин Шолбан Кара-оол тайылбырлаан.

2010 чылда республика бюджетиниң дугайында хоойлунуң төлөвилелиниң бирги номчулганын Хоойлужудулга палатазының депутаттары хүлээп албайн турарына илеткелчи доктаагаш, бюджетти хоойлужудулга дүүштүр ажылдап кылганын айтыкташ, ооң бирги номчулганын эрттирбейн турары кандыг-даа үндезин чогуң чугаалаан. Хоойлужудулга палатазы сөөлгү сессиязынга Тыва Республиканың конституция комиссиязының дугайында хоойлуну бирги номчулгада хүлээп алган, ооң кол сорулгазын тодаратканы РФ-тиң Конституциязынга дүүшпейн турарын ол чугаалаан.

Партияның XI съездизиниң делегаттары Ирина Самойленко, Анатолий Биче-оол съездизиниң ажыл-чорудулгазына улуг үнелелди бергеш, съезд чурттуң экономиказын, социал адырын үндезини-биле чаартырының сорулгаларын

салган, оларны амыдыралга боттандыраары бирги ээлчегде партия кежигүннеринге онаажып турарын айтыканнар.

Партияның салбырының политиктиг чөвүлелиниң кежигүннери Раиса Күжүгет, Анатолий Дамба-Хуурак, Хонук-оол Монгуш санал бергеш, партияның съездизиниң шиитпирлерин, күрүнениң удуртукчуларының чугааларында айтышкыннарны күүседир дээш партияның Тывада регионалдыг салбыры хемчеглерни ажылдап кылырын, ында айтыкан ажыл-херекти күүседир дээш шудургу ажылдарын саналдааннар.

Чугаалашкан айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни хурал хүлээп алган.

«2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның планын үезинде Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузуң төлөвилелиниң дугайында илеткелди «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тывада регион салбырының секретарының оралакчызы Сергей Тен кылган. Бюджет төлөвилелин хоойлужудулга езугаар, республиканың онзагай байдалдарын барымдаалап тургаш ажылдап кылганын ол таныштырган. Төлөвилелди республиканың Саналга палатазы, Хоойлужудулга палатазының Бюджет комитеди деткип, хүлээп алырын саналдап турда, Хоойлужудулга палатазының депутаттары бирги номчулгада ийи катап хүлээп албайн барганындан, элзэн берге байдал тургустунганын илеткелчи чугаалаан. Хоойлужудулга палатазының бюджетти хүлээп албайн турарына хамаарыштыр санал-онал солчулгазына хей кижжи киришкен. Бюджет төлөвилелин бирги номчулгада хүлээп албайн турарының буруузу палатаның даргазы Борис Балчий-оолга онаажырын олар айтыканнар. «Чаңгыс демниг Россия» партиясының Тывада регион салбырының каттышкан хуралы Хоойлужудулга палатазының депутаттарына республиканың кол саң-хөө документин дүрген хүлээп алып чогуур хемчеглерни айтыкан кыйгырыгы хүлээп алган. Шаңк ыңдыг уткалыг кыйгырыгы «Чөптүг Россия» партиясының удуртулгазынче, Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзинче, Тыва Республикада федералдыг Кол инспекторже чорударын шиитпирлээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

Конференция

ДЕМНИГ КИРЖИП, ÜРЕ-ТҮҢНЭЛДИГ БОЛДУВУС

2009 чыл. Ноябрь. Пятница. Новосибирск хоорай. Сибирь федералдыг округта девискээрлер аразының болгаш девискээрлерниң хей-ниити каттыжышкыннарының Россия Федерациязының Хей-ниити палатазынче 15 кандидатты депшидериниң талазы-биле болуп эрткен конференцияның ажылына Тывадан 20 делегат чорааш келдивис.

Төөгү уjur-дузалыг ажыл-херекке бир демниг кирип, үрө-түннелдиг ажылдааныыс — Тыва Республиканың Чазаның деткимчези болгаш үнелели дээрзин хамаарышкын мурнунда демдеглеп каары күзенич. Бо чорааныыс кажангызындан-даа артык солун, хөглүг бооп, бот-боттаравыс ханы билчип, чоок таныжып алырывыска улуг идигни берген. Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, эртемден, «Мир туви-нец» хей-ниити организациязының удуртукчузу Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей: «Бистин институтун хуралдаар залы, столоваязы ниитизи-биле дыка таарымчалыг

черде турар. Ынчангаш хей-ниити организацияларның төвүн аңаа кылып алырын саналдап, моон соңгаар ажыктыг, солун ажылдарны чорударын сүмелеп турар-дыр мен» диди. Тывада эрге-хоойлу талазы-биле хей-ниити организациязының удуртукчузу, көскү хей-ниити ажылдыг Августа Николаевна Перелаяваны танывас кижилер чок. Угбашкылар: Галина Мунзук «Ава», Светлана Мунзук «Дерзу-Узала», Карата федерациязының удуртукчузу Чингиз Алиев, композиторлардан Мерген Нурзат дээш, кымнарны чок дээр. Кижжи бүрүзү сагыжын ажыдып, узун орукту оюн-баштак ыры-шоорга үдеди чедип келдивис.

Тыва Республиканың Чазаның Канцеляриязының девискээр хайгааралының болгаш сайгарылга эргелелиниң килдиз эргелекчизи Мариана Кызыл-ооловна Сүрүнчап удуртуп, бүгү-ле талазы-биле бисти дээш сагыш човап, ажаанзырап чораан. Ол орлан-шоваа, кашпагай, кылажы чийк, спортчу болгаш ыңдыг турган боор, чүвени дыка

дүрген бодай кааптары онзагай. Бистерге удавас болур чаа, улуг ажыл-херектер дугайында таныштырып, бедик көдүрлүшкүнүгү ажылдарынче сорууус улам көдүрүп чораан. «Конференцияның ажылы доостуру билек, декабрь 10-да, Тываның хей-ниити организацияларының бир дугаар чыыжы болур. Аңаа онзагай белеткенип турар бис» деп, ол чугаазын доосту. Ынчангаш хей-ниити организацияларының ажылы улам көдүрлүшкүнүгү болуру чугаажок. Тывада Кол федералдыг инспектор Алексей Сергеевич Попов бистин-биле деңге баштактанчып чорду. Ооң чончу, бөдүүн талазын эскердим.

Тывадан келген делегаттар хуралдаар залдың ортузунга олурган бис. Конференцияга Сибирьниң улуг-улуг хоорай бүрүзүндө делегаттар келген болганда, алды олутче девискээр бүрүзүндө кордакчы келген. Киштен киш кара, кижиден кижикончуг деп чүве бар. Сестип, сагыш-сеткиливис хөлзеп орган бис. Баштай Алтай Республиканы, оон Бурятия, Хакасиядан

делегаттарның сөзүн дыңнаан. Конференцияның башкарыкчызы дараазында индирже Тыва Республикадан «Тываның сайгарлыкчызы» хей-ниити организациязының аныяк делегаты Роман Добровольскийни чалап, аңаа сесту бериптерге, зал ону адыш часкаашкыны-биле уткуп алган. Шилгедек, узун дурт-сынны, аныяк, орус оол делегаттарга байыр чедиргеш, саазында бижээн чүүлүн далаш чокка номчуп дооскаш:

— Ынчангаш, Хей-ниити палатазының кандидатына Тываның Улустун башкызы, «Башкы» хей-ниити организацияның удуртукчузу Татьяна Оюновна Санчааны бир үн-биле идип үндүрүп тур бис. Сибирьжилер силер база бистин кандидатыныс дээш бисти деткиринерни кийгырып тур мен! Конференцияның ажыл-ижинге чедишкенин күзедим — дээн сөстөр-биле чугаазын доозарга, салют атканы дег, зал динмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган.

Конференцияга 12 область,

край, республика киришкен болза, оларның аразындан 100 хуу бадылаашкыны чүгле бистин республика чедип алган. «Демниг сааскан тебе тудуп чиир» деп чүве бо ышкыжыл. Демниг — күштүг. Чамдык Забайкальский, Алтай республика дээн девискээрлерден ийи кандидаттар чедип келгеш, аразында боттары маргыжып тургаш, улуг-ла түннел чок болган. Эң-не улуг хуу — 88, 3, эң эвээш хуу — 36. Красноярск край эң эвээш хуулуг болган. Моон ап көөргө, чүвениң хөйүндө, эвээжинде-даа эвес, а шынарында. Область, крайларга бодаарга, бистин Тывавыс эң аныяк, бичи республика дээрзин кым-даа билер. Мындыг улуг шуулганга кирип, бо хире улуг түннелдиг чедип келирге, Тывавыс кыжы безин бисти чылыг тыныш-биле уткуп алган. Шунту кускактажып, өөрүп турган бис. Бо дээрже бүдүн тыва чонувустун чедишкени-дир. Бо-ла базымывыс-биле херии, делгем, быжыг, демниг чурттап-ажылдап көрээлинер.

Лидия ИРГИТ.

АЖЫЛ-ИШЧИ УЖУРАЖЫЛГА

Кожуунда — Чазак кижигүшнери

«Коммунал-ажыл-агыйын модернизастаар» федералдыг программаның иштинде республика программаның шугуму-биле коммунал ажыл-агыйына тускай-жыттыг 18 автомашинаны республикада эккелген турган. Оларның ийизин Чеди-Хөл кожуунунуң коммунал-ажыл-агыйына берген.

Ноябрьның 26-да Хову-Аксы суурга чаа эккелген тускай-жыттыг автомашиналарның дүлгүрлерин тывыскан байырлыг ужуражылга болуп эрткен. Аңаа суурнуң албан черлериниң удуртукчулары, бо ужуражышкына киржиксэн чурттакчылар кээп олуршкан. ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Иннокентьевич Тен Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазының даргазы Эрес Михайлович Хууракка автомашиналарның дүлгүрүн тыпсып тура, кожуунда туруп турар чидиг айтырыгларны чугалажырынче кыйгырып, оң харызын боду дорт хынап, боттандыраарын кызыдарын чугалаан.

— Бөгүн эки медээ-биле чыгып келгенивиске өөрүп тур мен. Федералдыг деңгелге тускай программаны хүлээп алганы коммунал-ажыл-агыйының чидиг айтырыгларны шиитпирлээр арганы берип турар. Бо талазы-биле ТР-ниң тудуг сайыды, үлетпүр сайыды болгаш муниципалдыг тургузуг эки ажилдаан: чагыгларны өйүнде киригени-биле ийи автотехниканы аңгылап берип турары бо. Дүүн, маңаа, Чеди-Хөлге, чаа котельнаяны тударының талазы-биле тендерни ойнаан, республикада улуг тудуг болгаш чаа үениң негелдезинге дүүштүр дерзэн котельная маңаа туруптар. 280 млн. рубль өртөктүг төлөвилелди келир чылын боттандырып эгелээр. Бок урар контейнерлерни бо хүннерде эккээр — деп, ол чонга чугалаан.

— Биске мындыг улуг сагыш салышкыны дээш, ТР-ниң Чазаның улуг өөрүп четтиришкени илеретпишаан, бодуустун талавыстан силерниң бүзүрелиңер шынзыдарын даанып ажилдаар бис — деп, кожуун даргазы Э.Хуурак чугалааш, дүлгүрлерни хүлээп алган.

— Чеди-Хөл кожуун бисте онза кичээнге, эрткен чылын чаа техниканы берген турган бис. Бо чылын база чаа автомашинаны алганыңар-биле байыр чедирип, бүдүрүкчүлүг ажилдаарыңарны күзедим — деп, ТР-ниң үлетпүр болгаш энергетика сайыды К.Б. Саган-оол чеди-хөлчүлерге байыр чедирген.

— Бо программаның шугуму-биле келген 18 автотехниканы Кызыл хоорай — 5, Каа-Хем 4 машинаны алган. Мында хөй үлүг-хууну РФ-тиң Регионнар хөгжүлдезиниң яамызы кириген. Бо ийи автотехникадан аңгыда, 16 млн. рубльди капитал септелгени чорударыңа берген турган. Мир кудумчузунда 32 «а» дугаар бажыңны барып көрдүм, «Стройград» бүдүрүлгениң удуртукчузу Леонид Доржуга удурткан бригада септелгени эки чорутканын демдеглээр чугула.

Мен маңаа объектилер кезип тургаш, бодумга эпчок — чедир кылбаан ажилдарыңа база көрдүм. Ол талазы-биле хемчеглерни алып бис. Дүүн эрткен тендер дугайында: 280 млн. рубль өртөктүг тудуг төлөвилели езугаар котельнаяны 2010 чылдың дургузунда кылгаш, 2011 чылда ону аягылаче кириер сорулганы салган бис.

Ынчангаш февраль айда маңаа ийи каат бажың өрттени бээр, ужурашканывис ышкаш эвес, а кезээде мындыг байдалга ужуражырын күзээр-дир мен, ол дээш кижиги бүрүзү бодунга онааган ажилын ак сеткилдиг күүседир ужурулгус — деп, ТР-ниң тудуг сайыды А.Г. Гришеленок чугалаарга, чыылганнар сагыш-сеткилин өйүп чоруур айтырыгларын Сергей Тенге салган.

— Шупту чүвени эки деп чугалап турар-дыр. Мээң крышамдан суг дамдылаар. Чеже-даа катап ол айтырыгны көдүрүп турган мен. Түңнел чок. Мерген Соловьев ажилдап эгелээш, септелгени чорудуп эгеледи. Ноябрь 18-те ЧЭТ-ке септелге ажилдарын чорудуп, чылыгы өжүргөн турган. Ындыг септелге кылган хүннерде чылыг өрттэн төлөвирже кирип каан болур. Бис пенсионерлер-дир бис, чүге ажыглаваанывис ачы-дуза дээш төлээр ужурулгус улус бис.

Чай-даа болурга, кыш-даа болурга, төлээр түң акшам дөмей болур-дур. Чүгө?

— Бир дугаарында ийи дугаар айтырыыңарга харыялаптайн. Федералдыг хоолжудулга езугаар коммунал ачы-дуза дээш төлөвирни шуптузун каткаш, 12 айга үлээш, доктаамал төлөвир кылдыр кылып каан. Чүгө дээр, кышкы үеде төлөвир өрттэ өзе бээр, чурттакчы чонга төлээри бергедей бээр болгай. Крышага хамаарыштыр: кайы организация ол бажыңны харыялап турарыл, тодараткаш, тодаргай хуусаадан айыткаш, түңнелин дыңнадырын айтып каалыңар.

Хову-Аксында ЧЭТ — республикада эң эржирезэн черлерин бирээзи. Ол бодунуң хуусаазын эрттир ажилдап каапкан. Ону 15 чыл бурунгаар солур ужурулгус турган. Эрги саналга аргазы мындыг: коммунал төлөвирлерин ЧЭТ-тин үндүрүп турар чылыын көрүп тургаш, санаар. Ол энергияның чарыгдалдарының чамдызын дуглаары-биле чылдың-на республика бюджетинден 47 млн. рубльди чарып турар бис. Ам ол котельнаяны чаартпас болзувусса, каш чыл болгаш, кандыг-даа онза байдалдар албаны дузалап шыдавас апаар. Ынчангаш келир чылын чаа котельнаяны тудуун ажыгдалга киригеш, ол республика бюджетинден чарып турарывис 47 млн. рубльди оон өске, ажыктыг, социал ужуру-дузалыг сорулгалыг ажыгларын кызыдар бис. Моон аңгыда, кандыг айтырыгыңар барыл?

— Бээр кээп, чурттакчы чон-биле ужуражып турарыңарны дилээр-дир бис. Бо эки артында күш-ажылдың хоочуннарының төлөвирин октябрь, ноябрь айларда саададып турары-биле айтырыг салыксап турарлар база бар. Интернациональная кудумчузунуң чурттакчылары кудук чок болганы-биле суг айтырыгыңа бергедей турар бис.

— Эрткен неделяда кудук казып болгу дег организацияларның аразына тендер эрткен. Ажил келир неделяда эгелээр. Күш-ажылдың хоочуннарының төлөвиринге хамаарыштыр: банк системасында чаа агар саннарны ажыдып, ол төлөвирлер дорт ынаар кири санаттыңары-биле саадап турар — деп, Чеди-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Э.Хуурак харыялады.

— Чазак Даргазына ужу-

ражыксап турар бис. Каяа барып ужуражып болурул?

— Красноармейская кудумчузунда 100 дугаар бажыңда хүлээп алыр өрээлинге бижидип алыр силер. Кандыг хевирлиг айтырыгың, маңаа салыптыңар, мен харыялап берип шыдаар болзумза, харыялап бээр мен. Меңээ хамаарышпас айтырыг болза, ону харыялап болур албан-дужаалдыгга дамчыдар мен — деп, С.Тен харыялап, бижип алды.

— Мен Хову-Аксы суурда аныак тургаш, комсомолчу путевка-биле келгеш, ажилдаа-ла, элээн үе эрте берген. Ам 60 харлыг мен. Чеди уругну өстүрүп, азырап кагдым. Мен эрткен чылын соңгаар көже берген кижиниң котедж бажыңын эжелеп алган мен, мынчага чедир ону мээң адымче кылып бээрин дилээш, чадап кагдым — деп, Галина Оюн айтырыг салган.

— Бо таварылгада, бажың ээзиниң адында бажыңны кандыг-даа чергелиг албан-дужаалдыг кижиги силерниң адыңарже ону бижип берип шыдавас, силерни оон үндүр ойлатпайн турар болганда, силер ол бажыңны баштай суд дамчыштыр ээзи эзевейн турарының дугайында шиитпирни манаар, оон ону тус чер чагыргазының эргезинче дамчыдарга, тус чер чагыргазы кымга бээрин шиитпирлээрин манаар апаар силер. Суд чери күүсекчи эрге-чагыргазыга чагыртпас албан чери-дир. Ол бажыңны ээлээр эргелиг кижиги ол эргезин чидирген дугайында судтун шиитпирин, бир дугаар ээлчегде, херек дээрзин катап база тодарадып тур мен — деп, С.Тен оң айтырыгыңа харыялаан.

— Арыглашкын тудуун кажан ажыдар ирги?

— Оң төлөвилелин ажилдап кылып дээш, кожуунда аңгы-аңгы чергелиг удуртукчулардан суурнуң ажыгдалының күжү кайы хирел деп тодарадып чададым. Силер тускай мергежилдиг кижиги болганыңарда ол талазы-биле медээден меңээ берир, төлөвилел ажилын ажилдап кылыптар бис — деп, А.Гришеленок харыялаан.

— Хову-Аксы комбинатының артыңчыларының шыгжамырыңа мал-маган бо-ла дүжүк каар, ону дуглаарының дугайында айтырыг көдүртүп турар бе?

— Ол федералдыг өнчү-хөреңги болганда, ону дуглаарының дугайында бис шиитпирлеп шыдавас бис. Ол айтырыгны чогуур федералдыг албан черлеринге тургузар апаар. Ам дээрзинде ону кызыгарлай кажаалап алырын сүмелээр-дир бис.

Ужуражылгага кирип келгенер сагыш салышкын дээш өөрүп

Суг сөөртүр автомашинаның чолаачызы Н.Монгуш.

четтиргенин илередип, сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларны салгаш, тодаргай харыяларны алган.

Бо хүннүң байырлыг болуушкунуң база бир кол киржикчилери автотехниканың дүлгүрүн холга алган ийи чолаачы Наадым Монгуш, Владимир Ивенкин оларга ужуражып, каш айтырыгларны салдывис.

— Мээң чолаачылап ажилдаан стажым 10 чыл. Оң мурнунда урулар сөөртүр автобус мунуп ажилдап турдум. Бо коммунал адырында ажилдаа-ла чаа бир чыл болуп тур мен. Чаа автомашина — суг сөөртүр автомашина болуп турар. Меңээ чаа автомашинаны бүзүрөп берип турарыңа өөрүп, кызып ажилдаар-ла апаар-дыр мен деп харыясалганы билип, ону хүлээп ап тур мен — деп, Наадым Монгуш чугалады.

Чеди-Хөл кожуунда «Сервис» МУБ-тун орнунга бо чылын 6 бүдүрүлгени тургускан. Оларның үжү эргелел компаниялар, үжү бажың ээлериниң эштежилгелери — «Водоканал» КХН (М.А.Соловьев), «Сириус» КХН (26 бажың, Х.Н. Санчы), «Уют» КХН (26 бажың, А.О. Торжуга), «Металлург» БЭЭ (7 бажың, Н.А. Дагбалдай), «Шахтер» БЭЭ (4 бажың, Н.Б.-Д.Балчыр), «Горняк» БЭЭ (4 бажың, А.Х. Аракчаа) 67 чуртталга бажыңнарыңа ачы-дуза чедирип ажилдап турар.

Чеди-Хөл кожуунуң коммунал-ажыл-агыйының, энергетика болгаш социал адырының объектилериниң кышка белеткел ажилдары 2009 чылдың ноябрь 1-ге чедир доозулган. 2009-2010 чылдарның одалга үезинге белениниң дугайында паспортун хүлээп алган деп, Тыва Республиканың Коммунал-

ажыл-агый агентилелиниң директору С.Решетников айтып турар.

Херек кырында байдал кандыгыл? Суур даг эдээ болгаш даг кыры — дески эвес черлерде турар болгаш суурнуң адаа талазында чурттакчы бажыңнарының ээлери чылыг оларда багай дамчып кээп турарын дыңнатты. Мен бодум хуумда, эрткен кыжын Хову-Аксы суурга сургакчылап чорааш, кожуунуң өөредилге эргелигиниң ажилдакчызының Культура ордузунуң чанында ийи каат бажыңында квартиразыңа хонган мен. Бажыңның чылыгы аажок. Эртенинде Кызылче чанып кээримге, Хову-Аксында озал-ондак болган деп дамчыдып турар чораан. Ынчап кээрге, чылыг дамчыдылганының үлелге, өйлээшкени шын эвес турган хевирлиг, ону эдерин тускай эртемниглер өөренип көөрү чугула. Суурнуң адаанда бажыңнарының чылыгы багай дамчып кээп турары-биле ол бажыңнарының электри чырыгы дээш төлөвири кыш санында хөй болур. Бо дээр, ЧЭТ-тиң багай котельнаялыг болганында база эвес, чылыг дамчыдылганының өйлээшкениниң багайында деп көөр кижиги чордум. Бо хүннерде, агаар -20 градустан кудулабайн турар. А Хову-Аксы суурнуң адаккы кеззэнде квартираларның чылыгы 14 градустан өрүлөс. Бажыңнарының даштын чараш кылдыр септеп каанда болза, квартираларда чылыг-даа дамчыдар хоолайлар, арыглаашкын-даа хоолайлары эргижирээр...

«Аарыгың хоочураан чылдаганы» дамчыдылга системанын чаартырында эвес бе?

Айлаң ДАРЖАА.

В.Шайфуллинниң тырттырган чуруктары.

САГЫШ-СЕТКИЛИВИС ӨӨРДҮ

Хову-Аксының Хоочуннар бажыңында төрүмелинден инвалид болгаш аарыг, кемдээшкын уруундан инвалид болган кижилер чурттап турар бис. Аарыгдан ыңдыг салым-чолдуг улус Россияның болгаш Тываның Чазаның ада сагыш човаашкынының ачызында активист бүдүн, кырыныс тодуг, ундарал, муңгарал чок чурттап чор бис, ол дээш сеткиливис ханызындан өөрүп четтиргенин илередип чоруур бис.

Кижиги сеткили бичии-ле чүведен

өөрүүр дээр болгай. А аарыг кижиниң сеткил-хөөнү мырыңай кымдан-даа өөрүүчел, муңгараачал болур. Чоокта чаа Тываның алдарлыг артизи, композитор, ыраажы Олег Сарыгларның оглу Артыш биске аалдап келгеш, чонга билдингир ырларны ырлап берип, бистиги сагыш-сеткиливиисте өөртү. Моон соңгаар биске билдингир, атурагылыг артистер чедип келгеш, чараш ырларын ырлап, танцысамын күүседип бээрин кончуг күзээр улус-тур бис.

Инвалидтер аразыңа оларның уран чүүлге талантызын илередир мөөрейни эрттирдивис, кандыг-даа солун кижилер бары илереди. Ырлаарыңа Зоя Долаан, сыгыртып, хөөмейлээринге Кызыл-оол Түлүш, танцылаарыңа Тома Саая бирги черлерни ээлээр.

Дмитрий ДУРБУЙ,
Түлүш КЫЗЫЛ-ООЛ.

Чеди-Хөл кожуун,
Хову-Аксы суур.

Декабрь 3 – Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү

Шокар медээлер

КОЖУУННАРДА
БЫЖЫГЛААН

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол оралакчыларының хүлээлгелеринге хамаарышкан сайттар кабинетинин доктаалыгга атты салган. Тус черниң эргелеп-башкарылга органы-биле кады сырый ажилда-жылганы чедип алыр сорулга-биле «кожууннарның ажылын хайгаарап, удуртуп-башкарынга» хамаарышкан ындыг доктаалды Чазак деңнелинге бир дугаар хүлээп алган. Ында айтылганы-биле Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит Тываның барыын талакы — Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Өвүр болгаш Сүт-Хөл кожууннарның ажылын хайгаараар. Бирги оралакчызы, экономика сайыды Сергей Тен — Каа-Хем, Кызыл кожууннар биле Кызыл хоорайны харыылаар. Социалдырның айтырыгларын харыылап турар оралакчызы Анатолий Дамба-Хуурак мурнуу талакы — Танды, Тес-Хем, Тере-Хөл, Эрзин болгаш Чеди-Хөл кожууннарда быжыглаттыган. Чазак Даргазының оралакчызы, көдээ ажил-агый сайыды Валентин Ендан — Барыин-Хемчик, Улуг-Хем кожууннар, Ак-Довурак хоорай-биле ажилдаар. Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүсетпишаан, Тываның Баштыңының Канцеляриязының удуртукчузу Артур Монгал — Би-Хем, Тожу база Чаа-Хөл кожууннар-биле кады ажилдап, оларның ажылын хайгаараар.

ДОКТААМАЛ
НОМЧУКЧУЗУ МЕН

Найысылал Кызылывыс хүнден хүнче сайзырап турарын көөрге, чоргаарчыг-дыр. Эң баштай 1958 чылда көргенимге ону ам канчап деңнээр. Ынчан он харлыг турган мен. Чайын колхозка ажилдааш, Кызылга болур өөреникчилер следунга киржир эргени алганым ол. Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Дагдан бир, Шуйдан бир база Тээлиден бир өөреникчи башкывыстың удуртулгазы-биле Тээлиден Кызылга чедир самолеттап ужул келдвис. Бистиң магаданывыс: бажынарның, кижилериниң хөйүн. Хоорай-биле таныжылгавыс ынчаар эгелээн. Чуруктарга тураскаал кылдыр тырттыржып, хөйүн сонуургап чанган бис. А слетка киришкен чуруувус ынчан «Шын» солунга үнген чүве, оон эгелээш-ле, солунуң доктаамал номчукчузу апарган мен. Ам Кызыл — хөй-хөй албан черлеринин, культураның, өөредилгениң, эртемниң төвү-дүр. Хөгжүп, сайзыра-ла, Кызылым!

Алдын ЭНЧЕ,

Тыва АССР-ниң үлетпүрүнүн алдарлыг ажилдакчызы.

ӨСКЭЭР
ТУРГУССА ЧУЛ?

Төптө Парлалга бажынының дужунда каш чыл бурунгаар туттунган улуг, чаагай «Гаруда» садыг төвүн билбес кижиге чок. Арты-иштинде садыг четкилеринден кижиге херек чүүлдерни шуптузун садып ап болур.

Ынчалза-даа шорулгакчы муңгаранчыг чүүл — ол ынчаар чудурук салыр чер чок кылдыр тургузуп каан чүзүн-бүрүн марканың машиналары. 4 болгаш 4 «а» маршруттуг Газель машиналар бо оруктап чоруп, ында чыскаап каан хөй хуу машиналарның хайындан пассажирлер чыып алыр доктаам черинге туруп шыдавайн туруп бээр. Орук муңгашталыр чорук чүгүле автомашиналар ээзинге эвес, а чадаг кижилерге безин халалыг.

Ынчангаш бо орук-биле эртер машиналарны кызыгаарлааш, бээр чүгүле маршрут «Газельдерин», тускай ажил-агый машиналарын эрттирер кылып кагза кандыгы?

Ирина БЮРЮ.

Кызыл хоорай.

эртип турар хемчеглерниң күзенчиг аалчылары. Хову-Аксындан 18 харлыг Чейнеш Сарыгларны ам чүгле Тываның чурттакчылары эвес, а соңгаар хоорайларда безин ону эки билер. Ол көөрү багай кысты езулуг шевер тыва кыс деп болур. Уран чурулганы, даарап-сиилбиинин, аргырының аргалары-биле ол кандыг-даа чогадыкчы нарын ажилдарны хензиг үе иштинде кылыптары магаданчыг. Мында демдегледип каар чүүл авазының уруунга деткимчези база башкыларның углап-баштаашкыны талантыны үезинде «тып» үндүрүп келген деп дорт чугаалап болур. Ырлаарына сундулуг 15 харлыг Шульдужап Аракчаа кандыг-даа хемчеглерниң идепкейлиг киржикчизи. Ол баштай маңаа келгенде, пөрүксүмээр, хагдынчак оол турган, ам ол дег хөгжүп, солун кижиге чок. Өске-даа уругларны онзалап айтып болур мен, оларның шуптузунда ажыттынмаан бир-ле салым-чаяан бар. Ону чүгүле үезинде эскерип, улам сайзырадыры эң кол сорулга деп бодаар мен.

Лабораторияның директору А.Б.Хевек.

Республикада инвалид уруглар-биле тускай хүн чурумнуг ажилдап турар албан черлери кайы хөй. Оларның бирээзинге Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызында «Кыйгы» чогадыкчы лабораторияны хамаарыштырып болур. Ам силерге салым-чаяанның инвалид уруглар-биле ажилдаар «Кыйгы» деп чогадыкчы лабораторияның директору Алимаа Борбак-ооловна ХЕВЕК-биле интервьюну сонуургадыр-дыр бис.

— Кадыкшыл байдалы кошкак, аарыг-даа болза, салым-чаяанның чеже уруглар-биле сырый харылзааны тудуп, кады ажилдап турар силер, Алимаа Борбак-ооловна?

— Бистиң республикавыста аарыы берге-даа болза, ырлаар, чуруур, музыка чогадыр, компьютер программалары тургузуп турар дыка хөй салым-чаяанның оолдар, уруглар бар. Шак ындыг уругларга дуза көргүзүп, кады ажилдаары-биле «Кыйгы» аттыг чогадыкчы лабораторияны 1998 чылда шенелде хевирлиг кылдыр тургускан турган. Эң баштай аңаа 4 уруг доктаамал кээп, янзы-бүрү хемчеглерге киржип турган болза, амгы бо хүн-нерде янзы-бүрү бөлгүмнерде, кичээлдерде, хемчеглерде 642 инвалид уруглар хаара туттунган. Со-нуургалдарының аайы-биле кижизидикчи башкылар уругларның боттары-биле бажыңнарынга кичээлдеп, салым-чаяанның уругларның өөредилгезинге уран чурулга, уран чүүл школаларынга, немелде өөредилге төптеринге билиглерни чедип алырынга, өөренип киреринге дузаны кадып турарын маңаа демдегледип каайн. База ол ышкаш ажылывыстың бир кол угланышкыны уругларга психологтуг ачы-дузаны чедирери болуп турар.

— Ол бүгү көрдүнгөн хемчеглерни амыдыралга боттандыра-биле өске албан черлери-биле кады ажилдап турар силер ыйнаан?

— Ийе, «Кыйгы» чогадыкчы лаборатория уругларның реабилитация төвү, республиканың уран чүүл школазы, Кызылдың уран чүүл училищези, Бүгү-россияның инвалидтер нитилели, уругларның уран чүүл школазы, техниктиг уран чогаадылга төвү, немелде билиглер төвү болгаш культура албан черлери-биле сырый харылзаалыг. Ол дээрже Аныяк көрүкчүнүң театры, «Шыяанам» ойнаарактар театры-дыр. Үстүнде албан черлеринде бистиң уругларывыс күзелдин-биле барып, боттарынга эң-не чугула херек, солун чүүлдерге, азы болза нитилелдин хүн бүрүдеги агымын-

га боттарын ижиштирип, өөредилгени ап турарын онзалап болур. Ынчалза-даа, бир дугаарында, мында кадыкшыл байдалы кошкак, инвалид уруглар хаара туттунганын, азы болза реабилитацияның бир хевир чоруттунуп турарын база катап сагындырып каайн.

— Кандыг-даа ажылдың түңнели турар болгай. Силерниң чогадыкчы лабораторияңар тургустунганындан бээр 10 чылын эрткен чылын демдегледип эрттирген болгай. Номчукчуларга ажылыңарның чедиш-киннерин сонуургадып көрүңерем, Алимаа Борбак-ооловна.

— Эгезинде каксы чугааладым, баштайгы тургустунуп келген чылы-выста чүгүле 4 уруг маңаа кээп турган деп. Ам бо хүнде маңаа кээр күзелдиг уругларның саны көвүдээн. Чеже-даа уруг кээп, кичээлдеп турар болза, бис оларны аарыг, кадык деп ылгай көрбейн, маңаа кээрин хорувас бис. Оларны күзелдиивис-биле хүлээп алыр бис. Инвалид уруг маңаа келгеш, бодунуң чажыртынып турар кандыг-ла бир сонуургалын, салым-чаяанын албан тып алыр-дыр ийин. Инвалид коляскада бектеттинген уруглар боду-биле демей эш-өөрүңге маңаа дужуп, сеткил-хөңнүн ажыдып, үлөжип, өңүктөр бооп харылза-жып артып каап турары бистиң ажылывыстың база бир көскү түңнели деп санаар мен.

— Эрткен чылын Россияның Президентизи Д.Медведевтиң грантызынга төлөптүг болган болгай силер...

— Ону бистиң ажылывыска эң-не улуг үнөлү деп, аңаа чоргаарланып чоруур бис. 2008 чылда ка-

дыкшылы кошкак инвалид уруглар-биле ажилдап турар албан черлериниң ортузунга чарлаттынган конкурска киржип, «Күзелдер боттаныр» деп чогадыкчы төлөвилели-вис-биле 1000 ажыг ажилдарның аразындан шилиттинип, ылгалып, чурттуң Президентизинин өмүнээзинден 200 муң рубль түңнүг грант акшаны алыр 100 хире төлөвилелдин санынче тилекчи бооп кирген бис. Шак ынчалдыр тускай сорулгалыг программавысты амыдыралга боттандыраар арга тургустунган.

— «Күзелдер боттаныр» деп төлөвилелдин кол угланышкыны чүү болуп турарыл?

— «Күзелдер боттаныр» деп төлөвилелдин кол угланышкыны — инвалид уругларга ырлап тургаш, терапияны эрттирери. Ону педагог башкывыс Эльвира Доржукай чедимчелиг чоруткан деп түңнөп турар бис. Чугааланып албас, муңчулуг уруглар ырлаарынга белеткел мергезилгелерин кылып, тыныш органнары-биле шын ажилдап эгелээнинден, чамдык уругларның чугаазы үнүп, үжүктөрнү кожуп, адап, харын-даа ырлап турар апарганы езулуг-ла күзелдин боттанышкыны — ада-иеге-даа, аарыг уругга-даа аас-кежик болган. Ындыг арга-биле шилип алышкындан 30 уруг кичээлдеп эгелээш, өөредилге чылының төңчүзүндө, бо чылдың майда, улуг сценаже үнүп, боттарының уран талантызын ба-

Сценада уран чүүл көрүлдөзү.

раалгатканнар. Ол байдал уругларга эң-не бедик «артты» ашканы-биле демей болган. Коргуушкуннар, сүрээдээшкуннар артында калган, ам оларны мурнунда көрүкчүлерниң чылыг хүлээп алышкыны, тилелге дээш, адыш часкаашкыннары доктаамал манап турар деп болур.

— Чедишкиннерни чүнүң-биле бадыткап болурул?

— Көскү чедишкиннерлиг болган инвалид уругларывысты солунуңар дамчытыр таныштырып көрейин. Катя Нюхина — төрүмелинден көөрү багай, инвалид, бо чылы «Келир өйже идегел-биле» деп Бүгү-россия чергелиг фестивалга киришкеш, ырлаарынга өскелерни кайгадып, лауреат атка төлөптүг болган. Кызылдың үш дугаар школазындан Лена Воловенко биле Айкыс Ооржак бот-боттарын билишпес турганнар. Бо чогадыкчы лабораторияга кичээлдеп эгелээш, чоок таныжып, дуэтти тургусканнар. Амгы үеде эжишкилер кады кошкак уруглар ортузунда

— Декабрь 9-та филармонияга «Бодуңга бүзүр!» деп республика чергелиг инвалид уруглар ортузунга фестивалдың түңнел чадазы болур деп билер мен. Кандыг-кандыг хемчеглер планнаттынганыл, Алимаа Борбак-ооловна?

— Бо фестивалдың бирги чадазы республиканың кожууннарынга болуп эрткен. Аңаа тилекчи болган 46 уруг боттарының уран талантызын хөйүнү сонуургалынга, шийткелинге бараалгадыр. Ол дээрже ыры, танцы мөөрейлеринге болгаш уран чурулгага шылгараан тергиннерниң тергиннери-дир. Ынчангаш инвалид уругларның салым-чаяанын сонуургап, оларның концертин кээп көөрүнче бүгү чонуну чалаар кижиге-дир мен. Аңаа чергелештир бөгүн Бүгү-делегейде инвалидтер хүнү-биле бистиң уругларывыска, оларның ада-иезинге амыдыралга туруштуг, шыдамык-кай чоруунар дээш силерге мөгейип, кадыкшылды, өөрүшкүнү чүрээвис ханызындан күздөдөтүс.

Айлаң МОНГУШ
чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның чанында күрүнениң аныяктар политиказының талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязының хуралы чоокта чаа болуп эрткен. Хуралга үш чүүл айтырыгны чугаалашкан.

ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайы-дының оралакчызы У.С.Ондар «2008 чылда Тыва Республикада аныяктарның байдалы» деп илеткелди кылган. Республикада амгы үеде чурттакчы чоннуң ниити санының 32,6 хуузу азы үштүн бир кези аныяктар. Ол күрүнениң экономика, шыдал-күжүн быжыглаарына улуг күш болур ужурлуг. Ынчалза-даа аныяктар ортузунда өлүм-чидим хөй болуп турар. 2007 чылда турганы-биле деңнээрге, 2008 чылда 15-29 харлыг аныяктар ортузунда өлүп хораарының деңнели өскерилге чок арткан (11 ажыг хуу). 20-24 хар иштинде 8,5 хуу кызырылган. 25-27 хар – 17,1 хуу кызырылган. Аныяктарның өлүп хораар чоруу колдуунда айыыл-халаптан, орук озал-ондаандан, кем-херек үлгедиглеринден болгаш амы-тынынга четтинер чоруктан болуп турар.

Эң нептерээн аарыг — өкпе аарыы. 2008 чылда өкпе аарыындан 68 аныяк кижилер өлгөн. Моон алгаш көөрге, чурттакчы чоннуң ажыл кылып шыдаар эр кижилери хорал турар. Бо чорук демографтыг байдалга багай салдарлыг дээрзи чугаажок.

Аныяк өг-бүлелерниң чарлып турарының кол чылдагааны — материалдыг хандырылганың кош-каанда. Чурттаар оран-сава чок болганындан, алыр акаша-шалыны эвээжинден өг-бүлелер быжыгып шыдавайн турар. Ынчангаш РФ-тин Президентизи «Россия Федерациязында аныяктар политиказы» деп илеткелдинде «аныяк өг-бүлелерге материалдыг дуза, деткимчени өөренип көрүп тура, чурттаар оран-сава айтырынын кол кичээнгейге алырын, амгы өртектер-биле чурттаар оран-сава садып алыры аныяк өг-бүлелерге боттанмас күзел» деп айткан.

Аныяк өг-бүлелерниң составын сайгарып көөрге, колдуунда херэжген ээлери дээди ийикпе азы ортумак тускай эртемниг болуп турар. Ынчангаш ажылдап турар кижилер база өг-бүлениң херэжген ээлери. Мындыг байдал өг-бүлениң кижизидикчи ролуңуң кошкан херечилеп турар. Эр кижиниң ролу ийги чергениң апарган. Сөөлгү үеде эр улус уруг азырап-карактаар, бажың ажылы, аш-чем кылыр хүлээлгелериг апарган.

2009 чылда аныяктарның өг-бүлө болуп, албан езузу-биле бадыланчып алыр чоруу 2007 чылга деңнээрге, 2,9 хуу өскөн. Ынчалза-даа бот-иелерниң саны көвүдээн (61,9 хуу). 2008 чылда республикага 7874 чаштар төрүттүнгөн. Ооң иштинде божаан назы четпээн иелерниң саны 2,4 хуу өскөн. Аныяк өг-бүлелер ортузунда чара бадыланчыр таварылгалар 1,8 хуу өскөн.

Шинчилелдерден илерээни болза, республиканың аныяктары өг-бүлениң амыдыралга ужур-утказы улуг деп үнелеп турар. Ылангыя езу-чаңчылдарының шыңгы сагып келген өг-бүлелерге өскөн аныяк улус өг-бүлени аажок хүндүлээр, ыдыктаар. 18-30 хар чедир херэжген улус өг-бүлени бири чергенин кылдыр көрүп турар. Аныяктар «социал пакет» дугайында билер, ажыглап турар. Айтырыгга харыылааннарның 72 хуузу чурттаар оран-сава садып алырынга чиигелделиг чээли турар ужурлуг деп харыылаан.

«Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле хандыраары» деп программа-биле 2008 чылда 62 өг-бүлө субсидияларны алган. 206 өг-бүлө «2010 чылга чедир көдээни хөгжүдери» федералдыг программаның күсели-биле чурттаар оран-

савага чединген. 35 хар чедир аныяктарга 58 ипотека чээлизи берген.

2009 чылда чоруткан айтырыг-харыыларның түңнелинде боттарының амыдырал байдалының дугайында аныяк кижилер мынчаар харыылаан: 61 хуузу эрткен чыл-биле деңнээрге, материалдыг байдалында өскерилге чок дээн; 16,7 хуузу эрткен чыл-биле деңнээрге, материалдыг байдалы баксыраан дээн. Аныяктарның көдээден хоорайже көжер чоруу көвүдээн, чылдагааны — өөренип дээш, ажыл дилээр дээш, көдээде чалгааран-чыг боорга, дээн харыыларны берген.

АНЫЯКТАРНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ, ЭРТЕМ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БАЙДАЛЫН ап көөрге, ортумак ниити

билиг школаларындан кезээки школаларже шилчир чорук көвүдээн. Профессионал өөредилге адырын алырга, өөредилге эгезинде өөреникчилерниң саны хөй, а доозуп турарлары эвээш. Ара-капкаш, чоруп турар таварылгалар хөй. Ооң чылдагаанын тодарадыры чугула. Аныяктарның көдээ ажил-агыйның мергежилдерин шилип алыры 3 хуу эвээжээн.

Дээди өөредилге черлеринге хамаарыштыр алырга, 2007-2008 өөредилге чылында ТКУ-дан 447 студент үндүрткен. Ол дээрге эрткен өөредилге чылы-биле деңнээрге, 30,2 хуу кызырылганы ол (640 кижилер үндүрткен турган). Ортумак тускай өөредилге черлеринден 458 кижилер үндүрткен. Профессионал училищелерден — 453 кижилер. Чылдагааннары — хөй кичээл шактарының үзүшкүннери, корум-чурум үрээшкени, академиктиг өрелер, өг-бүлө болгаш социал байдалы.

Бо четпестерни эдери-биле кол сорулгалар тодараттырган: күрүнениң илтигел хөгжүлдээниң эргелели, профессионал өөредилге адырынга күрүнө—хуу кады ажилдажылгы; педагогтарның болгаш удурткуч кадрларның профессионал болгаш педагогтук арга-дуржулганын бедидеринге деткимче; өөредилге ажил-чорудулгазынга инновация-педагогтук төлөвилелдерни шингээдири болгаш еске-даа.

«Инновациялыг төлөвилелдер аныяктарның киржилгези чокка болдунмас, чедип алыксап турарывыс чаа технологтуг ниитилелди аныяктарның киржилгези чокка чедип алыры болдунмас» деп Д.А.Медведев бодунуң илеткелинге демдеглээн. Сөөлгү чылдарда эртем чадазы камгалап алган аныяктарның саны 13 хуу өскөн. Хар-назы талазы-биле база эки өскерилгелер болган. 35 хар чедир эртемденерниң саны 15 хуу турган болза, ам 17 хуу апарган. Эң эки студент бизнес-төлөвилел дээш конкурска 42 студент киришкен.

АНЫЯКТАР БОЛГАШ ЭРТЕМ. Д.А. Медведев «Инновациялыг төлөвилелдер аныяктарның киржилгези чокка болдунмас. Чүткүп турарывыс чаа технологтуг ниитилелди аныяктарның киржилгези чокка чедип ап шыдавас бис» дээрзин демдеглээн. Шынал-ла, аныяк эртемденнер ада-чурттуң эртемниң кадрлар талазы-биле болгаш угаан-билиг курлавыры болуп турар. Тыва Республикада амгы үеде 2008 чылда шинчилекчи эртемденнерниң саны 450 четкен. 2007 чыл-биле деңнээрге, 16 хуу өскөн. Аныяк эртемденнерниң саны 157, 2007 чылда 121 турган. 30 хуу өскөн.

2008 чылда эртем кандидады чаданы камгалап алганнарның саны 2007 чыл-биле деңнээрге, 13 хуу өзүлделиг болган. Аныяк эртемденнер янзы-бүрү конкурстарга идепкейлиг киржип, грантыларны ойнап ап турар. Чижээлээрге, чылдың-на Тыва Республиканың Чазааның Даргазының грантызы дээш конкурсту эрттирип турар.

Эртем-шинчилел ажылы Тываның күрүнө университетинде элээн үре-түннелдиг чоруп турар. 2008 чылдың майда Студентилерниң эртем ниитилели тургустунган. ТКУ-нуң студентилери Радомир Чигжит, Ирина Бакум, Ачыты Дартай Бүгү-россия конкурстарының лауреаттары болган. Ынчалза-даа эге профессионал өөредилгеде инновация ажил-чорудулгазы кошкак болуп турар.

Аныяктарны эртем ажылдарынче хаара тудар ажылда берге-дээшкннер хөй: аныяк-

мелде хемчеглерни алыры чугула болуп турар.

АНЫЯКТАР НИИТИЛЕР ХАМААРЫЛГАЛАРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫНДА

Тыва Республикада албан-езузу-биле уругларның он болгаш аныяктарның он хөй-ниити организациялары даңзылаттырган. Оларның кижигүннериниң саны хүнден хүнге нежежип турар. Эң-не хөй кижигүннерлиг болгаш эки организастаттырган хөй-ниити организацияларына уругларның «Салгал» организациязы (16 муң уруг хаара туттунган), 2008 чылда тургустунган «Аныяктар эвилели» (3,5 муң аныяктар) болгаш «Аныяк гвардия» (810) организациязы хамаар-

деп комиссия кижигүннери үнелээн.

Ийи дугаарында «ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА АНЫЯК ӨГ-БҮЛЭ» деп социологтук шинчилелдин дугайында информацияны ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының күрүнениң аныяктар политиказының талазы-биле эргелелиниң начальниги В.О.Ооржак кылган. Тыва Республикада аныяк өг-бүлениң байдалының дугайында ханы билип алыр сорулга-биле муң ажыг аныяк кижилерни шинчилелдерге кириштирип, олардан айтырыгларны салган. Ооң түңнелинде күрүнө эрге-чагырга органнарының аныяктар политиказынга хамаарыштыр

НИИТИЛЕР-БИЛЕ

ХАРЫЛЗААЗЫН БЫЖЫГЛААР

Бистиң аныяктарывыс кандыг-даа ажил-херектерни шийттирлежиринге белен. Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чургуу.

тар бот-тускайлаң болуксаар, ынчалза-даа күрүнө деткимчези болуп-даа турза, оларның ам-даа боттары чурттаар оран-сава садып алыр аргазы чок. Ынчангаш аныяктар коммерция структураларже шилчип турар.

АНЫЯКТАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫ. Тыва Республиканың аныяктарының кадыкшыл байдалы нарын зона болуп турар, олче улуг кичээнгей херек. Сөөлгү 3 чылда аныяктарның аарып-аржыыр чоруу 17 хуу өскөн. Ылангыя эр-херэжген харылзаалардан аарыыр, психиказы кошкаар, арага болгаш наркотиктер-биле холбашкан аарыглардан хөйү-биле аарып турар. Элээдилерниң аарыыр чоруу 3 хуу өскөн. Школачыларның диш аарыы бедик деңнелде хевээр. Карак аарыг уругларның саны көвүдеп турар. Элээдилер ортузунда өлүп хораар чорук 33 хуу өскөн (2007 чыл-биле деңнээрге). Ооң кол чылдагааннары кемдээшкннер, хораннанышкын болгаш еске-даа. Республиканың школаларының 90 хуузуңда эмчи пунктулары санитар-эпидемиология нормаларына дүүшпейн турар, ангы процедура кабинеттери чок.

Аныяктарның күш-деңгел болгаш психиктиг байдалының кошкап турарының чылдагааны колдуунда социал байдалында. Оон ангыда школаларда күш-культура болгаш спорттун деңнели чогулчалыг, а аныяктар ортузунда ол ажил кошкак. Ылангыя ажылдап турар аныяктар ортузунда.

Байдалды чавырылдыраары-биле амыдыралдың кадык-чаагай омур-хевириниң политиказын суртаалдап, чурттакчы чон ортузунга кадыкшыл хүннерин организастап турар. Ынчалза-даа комплекстиг кадыкшыл программаларын амыдыралга боттандыраары-биле не-

жыр. 2008 чылда Уругларның болгаш аныяктарның хөй-ниити организацияларының ассоциациязы тургустунган. 2009 чылда аныяктарның хөй-ниити организацияларының одуруунче «Барыын-Хемчик кожунуң аныяк башкыларының эвилели», «Ак-Довурак хоорайның аныяк специалистериниң эвилели» каттышкан. Аныяктарның хөй-ниити организацияларының ажылын сайзырадырынга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың Аныяктар чазааның дугайында» Чарлыгы улуг идигни берген. Аныяктар ниитилел амыдыралынга идепкейлиг киржир күзелдиг болгаш хөй-ниити институттарының ажил-чорудулгазынга идепкейлиги-биле киржип эгелээн.

Аныяктарның болгаш уругларның хөй-ниити шимчээшкннин улам сайзырадыр сорулга-биле кылыр ужурлуг ажылдар хөй.

Бөгүңгү аныяктарның үнелелдери оон мурнундаазындан ылгалдыг болбайн канчаар. Аныяктарны социал ужур-уткалыг болгаш ниитилел ажык-дузалыг ажил-чорудулгаже хаара тудары — күрүнө эрге-чагырга органнарының, тус чер бот-башкарылга органнарының сорулгазы. Амгы үеде аныяктар политиказының нормативтиг эрге-хоойлу баазызы республикада тургустунган. Тыва Республиканың Аныяктар дугайында хоойлу-зун эде көөрү негеттинип келген.

Ынчангаш У.С.Ондарның илеткелин комиссия кижигүннери дыңнааш, яамы бүрүзүңге ону сайгарып, хынамчалыг өөренип көргөш, немелделерни, өскерилгелерни кириер кылдыр дугурушкан. Ол немелде-өскерилгелерни кылган соонда, Тыва Республиканың Чазаанче кириер. Илеткелчи республикада аныяктарның байдалын таныштыраар сорулгазын күүсеткен

ажыл-чорудулгазының дугайында ниитиниң сагыш-хөөнүн, ооң үнелелин тодараткан.

«Аныяк өг-бүлелерге чиигелделер дугайында билер силер бе?» деп айтырыгга харыылаан аныяк кижилерниң «Билир мен, ажыглап турар мен» деп харыылааны 42 хуу болган. «Билир мен, ынчалза-даа ажыглавайн турар мен» дээни 31 хуу. «Чүнү-даа билбес мен» деп харыылааны 14,7 хуу.

«Күрүнө деткимчези бир дугаарында кандыг болур ужурлугу?». Харыылар: «Аныяк өг-бүлелерни чурттаар оран-сава-биле халаска хандыраары» — 54 хуу; «Ниити чуртталга бажыңнарын бээри» — 44,2 хуу; «Санаторийлерге халас путевкаларны бээри» — 38 хуу; «Божуурун деткип, чаңгыс катап төлээр пособиени улгаттыраары» — 24 хуу.

Өг-бүлелерниң экономика талазы-биле байдалынга хамаарыштыр дараазында харыыларны шилип алырын сүмелээрге, түңнели мындыг болган: «Шору чурттап турар бис, ынчалза-даа хөй ажылдап тур бис» — 33,6 хуу; «Бай-шыдалдыг чурттап турар бис» — 32,5 хуу; «Арай деп-ле шалыңдан шалың чедир чурттап чор бис» — 21,6 хуу; «Акшавыс чүгле аш-чемге болгаш коммунал ачы-дуза төлөвиринге өй» — 4,8 хуу. Харыы бергеннерниң 34 хуузу чоокку чылдарда байдалы ол-ла хевээр артар деп санап турар, а 29,9 хуузу экижи бээрине идепег турар, 16,4 хуузу материалдыг байдалы улам баксыраар деп санап турар.

Хуралдың үш дугаар айтырыы «Аныяктар политиказының талазы-биле ниитилел-күрүнө (ведомстволар аразының) комиссиязының дугайында» төлөвилелдин дүрүмүнүң дугайында чугаалашкан болгаш комиссия кижигүннеринге чаа кандидатарны кирип бадылаан.

Светлана БАЛЧЫР.

ШЫЫРАК-ЛА МӨГЕЛЕР ЧОРААН...

Тыва чоннуң чоргааралы
Тывызыксыг тыва хүреш.
Өгбелерден салгал дамчаан
Өөредиглиг тыва хүреш.

Шынап-ла, тыва кижиниң анай кара чажындан тура эът-ханында сиңип калган тыва хүреш үе-дүптөн бээр-ле ооң чоргааралы, уттун-дурбас ынак оюну болу берген дээрзин кым-даа маргыжып шыдавас. Тыва хүрештин кажан тып-тып келгени, ооң ук төөгүзү ам-даа чедир шинчилеттинмээн болганда, ооң дугайында чиге тодаргайы-биле бижиири болдунмас. Ынчалза-даа бистиң бурунгу өгбелери-вистиң тыва хүреш талазы-биле үе чадалар аайы-биле дамчып келген тоолчургу чугаалары-даа, херек кырында найыр-наадымнарга хүрежип чораан шыырак дээн мөге өгбелеривистиң-даа талазындан солун барымдааларның бары чугаажок.

Чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның «Хүреш бурганы» деп номунун маадыры, тыва хүрешке республиканың он үш дакпыр чемпиону Семис-оол Сарыгларның чугаалары онза солун болур кижичораан. Ооң-биле каш удаа ужуражып, чугаалашкан мен. Бистиң аравыска чурттап чорда, тыва хүреш дугайында өөредиглиг бодалдарын солуннарга бижип-даа турган мен.

Чемпион Семис-оол Сарыглар тыва хүрешти улам сайзырадырын, ону улус аразында база хүрештин чараш арга-хевирлерин мөгелерге негиздирин, дүрүм-саавырларын эде көөрүн, чараш девиге болгаш мөгелерниң корум-чурумунче кичээнгейни угландырып чораан. Мөге кижиниң чараш девирииниң талазын сонуургаарымга, мөге Каң-оол Самданьның девириин аажок үнелээр кижичораан.

С.Сарыглар тыва хүрештин онзагай чараш хевирин камгалап-кадагалаары-биле сагыш аарып чораан болгаш, ооң арга-хоргаларын өске аймак сөөк чоннарның идик-хевин, чижээ, моолдарның (ооң иштинде мөгелерниң судак-шуудаан, аргаларын), «хоолгалап» даараарына шуут хөңнү чок чораан. «Тускай национал чоргааралы, чараш оюнуус – тыва хүрешти хайнакташтырган ажыы чок» дээрзин угадыр кижичораан.

Республика Наадымының он үш дакпыр чемпиону Семис-оол Сарыгларга мынчага дээр «Арзылаң мөге» азы «Чаан мөге» дээн ышкаш хүндүлүг аттарны тывыспайн турары элдептиг. Ооң чамдык Наадымнарда азы улуг байырларда шүглүп чораан тиелелгелери чедир

демдеглеттинмейн астыгып калгылаан, чамдык улус С.Сарыглар он сес катап шүүлген джип-даа турар. Ону өөренип көөр болза эки. Төрээн черин алдаржыткан улуг мөге чүгө чемпион аттыг болурга, шынга дүүшпес. Бо айтырыгны черле кичээнгейге алыр болза эки деп бодаар мен.

Сүт-Хөл талазындан өгбө кырган-ачаларывыс Шойдаң Ондар, Дарыжык Донгак, Мартаажык Ооржак, Бегзи Монгуш, Араптан Күжүгет дээш, өскелерге-даа чадалар аайы-биле хүндүлүг аттарны олар амгы үеде аравыста чок-даа болза, тыпсыры артык эвес.

Улуг ССРЭ-ниң баштыңы И.Сталинни бодунуң чараш овуру-хевир болгаш хүрежи-биле магадаткан Сарыг-оолду канчап сагынмас бис. Ол мырыңай «Сталин Сарыг-оол» деп шола атка безин четкен ышкажыгай. Тываның ол-бо булуң-нарында шак мындыг ат-алдары болгаш ачы-хавыязы «астыгып» чыдып калган мөгелер кайы хөй.

Тыва хүрешти чаа бедик деңгелче көдүргөн Аяс Монгушту маңаа демдеглевес аргажок. Ооң Күчүтөн мөге адын харын-даа «Танды-Тывазының Күчүтени» дээн суг

болза улам чараш, сүрлүг болур ийик. Черле ынчаш тыва хүрешке «Арзылаң», «Чаан» болгаш «Күчүтөн» дээн ышкаш дээди спортчу аттарны алгылаан мөгелерге тускай херек демдектерин тургусса чүл? Бо база чаа бодал-дыр. Шынап-ла, ажыг дерин төп тургаш мөгелерниң чаалап алган тиелелгелеринге хүндүлүг алдар-аттарны болгаш шаңнал-макталдарны кызыгаарлаан ажыы чок. Олар аныяк-өскенниң патриотчу кижизидилгезинге улуг салдарлыг.

Тыва хүреш дугайында үш-дөрт номнарны бижип каалкан политиктиг ажылдакчы, сураглыг спортчу болгаш удуртукчу Сергей Ынаажыкович Ооржактың кылып чоруур ажылдарын үнелевес аргавыс чок. Ажыл-амыдыралы чежемейниң-даа чай чок болза, спорт талазы-биле шинчилел ажылдарын, спортчу өөредилге номнарын бижиири-биле чергелештир ол чогаалчы болгаш шүлүкчү база кижичораан. Ооң спорт талазы-биле хөй ажылдарын улаштыр ханы шинчилээр чүве болза, эртем чадазы-даа чедип болур. Шынап-даа болза, боттарының чырык өртемчеге чурттап чораан үелеринде ат-ал-

дарлыг чораан мөге өгбелериниң мөчээн соонда аттарын мөңгежидер дээш амгы үеде мога-шылаг чокка чогадыкчы ажылды кылып чоруур кара чаңгыс кижичораан. Ооржак ол болур. Ооң ажылдарын үнелевейн, ону мактавын, кымны мактаар бис?

Элээди чораан чылдарымда Барыин-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкка болур кожуунуң Наадым байырлалдарында Сергештей Сарыгларның чараш девиге, бодунуң онагларын чийк ажып база шүглүп чораанын сактыр мен. Кызыл-Мажалыкка Болдужук Ооржакка каш чыл бурунгаар ужуражы бергеш чугаалажырымга, Улуг-Актын хоомай эвес мөгези Хоптак-оолдун аваангыр, чараш хүрежин хөөрөп чугаалаарын дыңнаан мен.

Сүт-Хөлдүн мөгелери Чаш-Уруг Күжүгеттин, Ашак-оол Ховалыгның кашпагай болгаш чүрекир хүрежирин көрүкчүлөр үнелээр турган. Ам болза Өвүрдөн Чимит Кууларның шалыпкын хүрежи оларга дөмейлешкек.

Алдан дөртчө кири бижиткеш, кожуун болгаш республика чергелиг хүрештерге чедишкенин ачыр-дачыр хүрежип чораан хоочун мөге Валерий Кертик-оолович Ондарның бир хүрешке хамаарыштыр хомудан сеткилин чоокта чаа илередип олурганын дыңнаан мен.

— Эрткен май 9-та Кызылга болган тыва хүреш маргылдаазынга чордум. Дыка-ла таарымча чок болду. Барык-ла 70 хар чоокшулай берген улуг назылыг чамдык кижилерни мөге салыкчылары кылып каан. Олар күштүг мөгелерниң эзининге шыдашпайн, черге боттары кээп дүжүп турдулар. Чүге чийк адак, кашпагай, аныяк мөге салыкчыларын шилип албаан чүве ийик? Оон ыңай моолдарны өттүнүп, мөгелерни дедир хончулаштырып каарга, дыка таарымча чок чорду. Дедир хончу мөге кижиге кайын орта туттунар деп. Ол-даа окта болбаан эгелээшкени-деп, В.К.Ондар чугаалады.

Шынап-ла, мөге салыкчыларын эки шилир болза таарымчалыг. Ужуру болза, ол дээрге кончуг тывызык, шимченгир, мөгелерни болгаш көрүкчүлери хей-аът кирир уран кижичораан. Оларга тускай өөредилге семинарларны бо айтырыгны харыылап турар албан черлери организаастаары күзенчиг. Ооң кадында мөге салыкчыларының идик-хевинче кичээнгейни углаарын өөренип көөрү артык эвес.

Тыва хүрештин дүрүмнериниң

«таваан катап салып эгелээн» болганда, оларны аарыкчыларның болгаш мөгелерниң санал-онагларын өөренип көрүп тургаш, эде бижиири таарымчалыг. Хөлүн эрттир өске чоннарның езу-чаңчылдарын эдерген херээ чок. Тыва чаңчылдарывыс чок эвес, оларны чидирген ажыы бар бе?

Тыва хүреш көшкүн чоннарның ынак оюну болгаш, ону бис ышкаш көшкүн өгбелерлиг чоннар дээш даштыкы аалчыларга чедир улуг сонургал-биле көөр. Ынчап кээр-ге, мөге кижичораан бектик культуралыг, каа-даа сагылга-чурумнуг болгаш биче сеткилдиг болур ужурулуг. Удурланыкчызынга хамаарыштыр хүндүткелди илередири – мөге кижиниң эки кижизидилгезиниң херечизи. Октаан экин база алгаш чыдып бээр азы аңаа хөөн чогуң илередип, ону салыг соонда улам ыңай идип чорудуптар таварылгаларны көөрге, сагышка эпчок. Ол ышкаш судьялар талазындан черчурт тыртып шиндер чоруктарны база болдурбас болза эки.

Улуг байырлалдарның азы Наадымның хүрештериниң байырлыг ажыдышкынын күрүне гимнеринден аңгыда, «Дөге баары», «Дээң-дээң» дээн ышкаш тыва улустуң ырлары-биле база «каастаары», чоннуң хей-аъдын көдүрери чугула. Чамдыкта хөгжүм үнү үзүктелип, харын-даа таптыг дыңналбайн баарга, дыка хомуданчыг болур чорду. Ол ышкаш мөгелерниң содак-шуудаактары чараш, аяныг болурун кым күзевезил?

Хүрештин башкарыкчызы улус чонну сонуургадыр тайылбырлаар, уран-чечен чугаалыг болур ужурулуг.

Кара-Бызаа авазының, Кайгамчык-ла мөге оглу, Аяс Монгуш – Күчүтөн-даа, Хүнге уткуй девиг үндү! Арат-түмөн аарыкчылар, Адыш часкап уткуулунар! – дээн ышкаш чараш сестерни чүге ажыглап болбазыл? Бистиң аравыста ам чок алдарлыг артист Хертек Ширин-оолдун аянын ажыглаары, үлегерин эдерерин өөренип көрээлиңер. Уран чечен сестер көрүкчүлери, мөгелерни улам сорук, хей-аът кирир дээрзин утпаалынар!

Тыва хүреш кезээ шагда, Тынгарылызын, негизини! Салгалдардан салгал дамчып, Сайзыразын, делгерезин!

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ЧУРУКТА: хүреш үезинде.

Ю.КӨК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

АЖЫЛ-ХЕРЭЭНГЕ ТУРА-СОРУКТУГ

Хандагайтының төп эмнелгезинде ажылынга бердинген, ак сеткилдиг ажылдап чоруур эмчилер, бөдүүн ажылдакчылар хөй. Оларның бирээзинге Людмила Окцияевна Ондар хамааржыр. Ол томаанныг, кичээнгейлиг, бүдүштүг ава бодунуң мергежилинге дыка тааржыр.

Ортумак школаның доозукчузу бодунуң күзели эмчи мергежилинге өөренири-биле Кызылдың эмчи училищезинче өөренип киргеш, 1987 чылда ону кончуг эки өөредилге, сагылга-

чурум-биле дооскан. Хандагайты суурнуң эмнелгезиниң бичии уруглар салбырының эмчи сестразы бооп ооң күш-ажылчы базымы эгелээн. Аныяк кыс арга-дуржулгалыг улуг эмчилерниң чагыг-сүмезин дыңнап, ону амыдыралга боттандырып, дагдыныкчыларының мактал сөстеринге төлөптиг болган. Амыдыралының аайы-биле Кызыл хоорайже көжүп келгеш, найысылалдың бичии уруглар поликликазынга ажылдай берген. Төп черниң ажылының хемчээли

каш катап улуг болган. Ынчалза-даа ажылынга сонуургалы улам улгадып, арга-мергежили немешкен... Ол чедип алган арга-дуржулгазы хилис барбаан. Өскөн-төрээн Хандагайтызынга катап чедип келгеш, кожуун эмнелгезинде физиотерапия салбырынга буянныг ажылын уламчылаан. Ооң күш-ажыл стажы таптыг-ла 22 чыл. Ол үениң дургузунда ол чаңгыс эвес шаңнал-макталдарны алган. 2006 чылда «Эң эки эмчи сестразы» деп мөөрейге тиелээш,

тускай атты чаалап алган. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының хүндүлел бижиниң эдилекчизи.

Ажыл-биле чергелештир ава кижиниң чымыштыг хүлээлгези база ооң харысалгазында деп болур. Улуг оглу Байыр школы эки өөредилгелиг дооскаш, Москва облазында шериг албан-хүлээлгезин эрттирип, бодунуң чедишкенири-биле иезин өөртүп чоруур. Уран чүүл школазының гитара клазынга өөренип турганы ооң че-

дишкениннеринге улуг салдарлыг болган. А биче оглу Эртине школыны бо чылын доозуп, өөредилгезин уламчылаан. Оолдарының ол чедишкенири аваның амыдыралга тура-соруктуун, мөзү-шынар кижизидилгезинче улуг сагыш-салышкынын бадыйткап турар.

Топтук-томаанныг, ажыл-ишчи, угадылгы арга-сүмелиг, буянныг бо ие-херээженниң мурнунда чедишкениннерниң бедигээштери ам-даа бар дээрзинге бүзүрээр мен.

Василий МОНГУШ.

Хандагайты суур.

Декабрь 3 – Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү

ТУБЕРКУЛЕЗТАН КАМГАЛАНЫҢАР

Туберкулез — социал аарыгларга хамааржыр халдавырлыг аарыгларның бирээзи. Аарыгның өөскүдүкчүлери колдуунда өкпе туберкулезунуң ажык хевиринден аараан кижилерден агаар дамчыштыр кадык кижилерге халдаар. Чамдык таварылгаларда аарыг малдың эдин, сүдүн чедир хайын-дырбайн, чөмгө ажыглаанының түннелинде микробтар кижиниң организмине кире берип болур.

Кажан организм кадык-шыы-рак, камгалал күштери быжыг болза, туберкулезтан аарыбайн барып болур. Бо аарыг амыдыралдың социал байдалы куду деңгелде кижилерниң аразында непереп турары билдингир. Туберкулез аарыгы эге чадазында аарыг кижиниң бодунга билдиртпес, хала чок, ынчангаш аарыг ханылап, организмге непереп, үзе эмнээри нарыдай берген таварылгаларда аарыг кижилер эмчилеп эгелээри кайы хей.

Россияда туберкулез-биле демиселди күрүнениң кадык камгалалының талазы-биле кол сорулгаларның бирээзи деп санап турар. Ынчангаш бо аарыгның эге чадазында тодарадыр сорулга-биле бүгү чонга ниити профилактиктиг шинчилгелерни чорудары көрдүнгөн. Бичии уругларга болгаш элээдилерге чылдың-на Манту деп эртемденниң чогааткан аргазы-биле шинчилгени чорудуп турар. А 15 хардан өрү назылыг чурттакчыларга флюорография шинчилгезин чылдың-на эрттирип турар. Бо аргаларның кайызы-даа организмге хора чок. Кажан аарыгны эрте тодартканда эмнээр хуусаазы-даа, чарыгдалдары-даа эвээш болгаш түннели эки болур.

Амгы үеде бистин республикада эмнедир ужурулг туберкулез аарыглыг 2320 кижилер чизелеттинген. Оларның чартык кезин

аарыгның халдавырлыг хевиринден аараан. Бо чылдың 9 айларының дургузунда 18 хардан өрү назылыг чаа аараан 474 кижилер тодартынган, ол сан-чугагай эрткен чылдың 9 айларының көргүзүү-биле деңгээрге, 26 кижилер (5,7 хуу) көвүдээн. 2009 чылда Тывада ол көргүзүг 100 муң чурттакчыга хамаарыштыр алырга, 151,0 аарыг кижилер болган. 2008 чылда Россияның ортумак көргүзүү 85,1 кижилер. Бо чылдың 9 айының иштинде чаа-ла аараан 21 уруг бүртүктеттинген, ол сан эрткен чылдың-на деңгээрге, 1 кижилерге (4,8 хуу) көвүдээн.

Туберкулез аарыгын эге чадазында эгелеп үзүктел чокка, үр үеде эмнөөс болза, аарыг хоочурааш, тыныш болгаш хан эргилдезин баксырадып, аарыг кижиниң инвалид байдалга чедирер. Сөөлгү үеде чамдык эмнер туберкулезтун микробтарын узуткаарына күш четпестеп, дээш чок апарган. Ол эмнерниң орунга ажыглаар чаа эмнер ховар, бар-даа болза өртээ аар. 2007-2009 чылдарда чаа эмнер-биле хандырылга эвээш болган. Ол байдал аарыгны үзе эмнээринге шалтыктап, эмнээшкениң түннели чедимче чок бооп, чамдык аарыг кижилерни инвалид байдалга чедирген.

Туберкулезтан аараан ажылдап турар кижилер бюллетень езугаар эмнээшкенин 8-12 ай дургузунда ап, кадыын экижидип алыр эргелиг. А

туберкулезтан аараан кижилерниң 40 хуузу инвалидтер бооп турар. 2008 чылда республикада туберкулезтан аараан 976 кижилер инвалид бөлүктөрүн алган. Оларның аразында 33 уруг бар. Бир дугаар инвалид болган улуг кижилерниң саны 10 муң чурттакчы чонга онааштыр алырга, 13 кижилер болган. Россияның ортумак көргүзүүгө деңгээрге, ол сан 5,8 катап улуг. Бо чылдың 9 айының дургузунда 18 хардан улуг назылыг, чаа аараан 165 кижилер болгаш 10 уруг инвалид болган. Туберкулезтун уржундан инвалид болганнарның аразында өкпезинде туберкулез аарыглыг кижилерниң саны 93 хуу чедип турар. Инвалид болганнарның аразында ийги бөлүктүн инвалидтери — 75 хуу.

Тывада инвалид болганының чылдагаанының аайы-биле туберкулез аарыгы чүрек-дамыр аарыгларының соонда, ийги черде. Чылдың-на Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Кызыл кожууннарда туберкулезтан инвалид болганнарның саны көвүдөп турар. Ынчангаш туберкулез талазы-биле байдал республикада нарын болуп артпышаан. Бо аарыгны чавырылдырар дээр болза, аарыг кижилер эмчниниң сүмези езугаар үзүктел чокка эмнээшкенин албышаан, санитарлыг гигиена хемчеглерин сагыр ужурулг. Чурттакчы чон профилактика кылдыр флюорография болгаш Манту аргазының шинчилгелеринден ойталабайн, ону чылдың-на эртип ап турары чугула.

Светлана СЕДЕН,
Тыва Республиканың социал-медикиг экспертизаның кол бюрозунуң 5 дугаар филиалының удуртукчузу.

Фонарь. Терек. Болчаг.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ фотостудия.

ӨЛҮКТҮ САДЫП АП ТУРАП

«Саяны-М» кызыгаарлаттынган харысгалыг акционерлиг ниитилел өлүктү дараазында адреске садып ап турар: Каменистая кудумчузу, 15.
Тел. 8-9232656220.

КОНКУРСТУ чарлап тур

Тыва Республиканың прокуратуразы Тыва Республиканың прокуратуразының күрүне хамааты албанының – Эрзин кожуунуң прокуратуразының бирги чергениң улуг специализиниң хосталган албан-дужаалына ажылдаары-биле конкурсту чарлап тур.

Тыва Республиканың Эрзин кожуунуң прокуратуразының бирги чергениң улуг специализиниң албан-дужаалына тускай мергежил талазы-биле негелделер: «юриспруденция» азы «документилер-биле ажыл» мергежилдерге прокуратура органның херек эмгелелиниң хүлээлгелеринге болгаш сорулгаларына дүгжүп турар дээди эртем, ортумак тускай эртем.

Конкурска киржирде херек документилер: хууда билдиришкени; хол-биле долдурганы болгаш ат салганы анкета; паспорттун хоолгазы; негеттинип турар профессионал эртемни, күш-ажыл стажын база мергежилдин бадылаан документилер; ажылдап турар черинден характеристика; хамааты албанче киреринге азы аңаа ажылдаарына шалтык кадар аарыглар чогууну дугайында документ; 3х4 болгаш 4х6 хемчээлдиг өң чок ийи-ийи фото-чуруктар.

Конкурска киржиринге херек документилерни 2009 чылдың декабрь 3-те 10.30 шактан эгелээш 2010 чылдың январь 10-нуң хүнүнде 15.30 шакка чедир хүлээп алыр.

Конкурс комиссиязының адреси: Кызыл хоорай, Ленин кудумчу, бажың, 30, кабинет 203.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттары болгаш Аппарадының ажылдакчылары Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгушка ооң дунмазы

Владимир Мижит-Доржуевич
МОНГУШТУҢ

үр болгаш аар аараанының соонда 62 харлап бар чорааш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары болгаш Аппарадының ажылдакчылары Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгушка ооң дунмазы

Владимир Мижит-Доржуевич
МОНГУШТУҢ

үр аараанының соонда 62 харлап бар чорааш, мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының коллегиязының доктаалы

2004 чылдың декабрь 13

№163 Мугур-Аксы суур

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң составына «Тоолайлыг» сумузу тургузарының дугайында

Мугур-Аксы суурда чурттап турар хамаатыларның чыгышының протоколундан ушта бижилгеге үндезилеп, кожуунуң чагыргазының коллегиязының доктаалы болза:

1. Мөңгүн-Тайга кожуунуң составына «Тоолайлыг» сумузу тургузар.

2. Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралындан «Тоолайлыг» сумузу тургузарының дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүн дилээр.

3. Бо доктаалдың күүселдезиниң хыналдазын бодумга арттырып тур мен.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагыргазының даргазы А.К.ДОНГАК.

ТОЖУДАН – ЧИТАЖЕ

2009 чылдың декабрь 7-9 хүннеринде Россияның Чазаның айтышкыны-биле Чита хоорайга Соңгу чүктүн, Сибириниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн эвээш санныг үндезин чоннарының этнокультура төптериниң регионнар аразында көрүлдөзү болур. Бо хемчеглерни Каттышкан нациялар организациязының чоокку он чылдарны делегейниң үндезин чоннарының чылдары кылдыр чарлаанын барымдаалап эрттирип турар.

Көрүлдө Тываны Тожу кожуунуң Адыр-Кежиг суурунун көдээ Култура бажынының «Өдүгөн» аас чогаал ансамбли төлээлээр. Кожуунуң культура эргелелиниң даргазы Эра Канданның чугаалааны-биле, ансамбль тургустунганындан бээр чээрби чыл ажа берген болгаш ат-сураа алгаан, чонунга билдингир коллектив. Ол чүгле көшкүн аңчыларның, ивижилерниң болгаш балыкчыларның ырыларын, кожаңнарын, танцы-самын болгаш шүүлүктөрүн бараалгадыр эвес, чонунуң кештен, тостан, ыяштан, даштан, чинчилерден кылганы херээжен болгаш эр кижиниң эдилелдерин, бичии кижилерниң ойнаарактарын көрүлдениң программасында көрдүнгөн үндезин чоннарының ус-тывыштарының болгаш ус-ажылдарының делгелгезинге салырлар.

Көрүлдө үезинде бойдус курлавырларының камгалалының айтырыгларының талазы-биле эртер «төгерик столга» Тожунуң үндезин чурттакчыларының «Аборигенка» херээженнер чөвүлелиниң даргазы Эра Кандан киржир.

«Тыва-Онлайн» медээлер агентилели.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8350. Чагыг 141. Номери парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккэн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.